

OCJENE I PRIKAZI

Danijel Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2020., 214 str.

Danijel Jelaš hrvatski je povjesničar, arhivist te docent i vanjski suradnik Filozofskog fakulteta u Osijeku, čiji su interesi prvenstveno usmjereni na istraživanja donjega međurječja Drave, Save i Dunava tijekom srednjega vijeka. Autorov znanstveno-istraživački rad ogleda se u velikom broju objavljenih radova orijentiranih na područje donjega međurječja i njegovog urbanog razvoja, a o tome govori i monografija *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku* objavljena u nakladništvu Hrvatskog instituta za povijest – Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Recenzenti su prof. dr. sc. Borislav Grgin i dr. sc. Marija Karbić, a monografija je rezultat autorovog nadopunjenog i proširenog magistarskog rada obranjenog 2011. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Monografija sadrži predgovor, uvodno i zaključno poglavlje, jedanaest poglavlja s popratnim potpoglavljima, sažetak na engleskom jeziku, izvore i literaturu te kazalo osoba i mjesta, a popraćena je s prilogima u vidu različitih karata donjega međurječja.

U *Predgovoru* (7-8) autor je naglasio kako je smisao monografije dati pregled znanja i istraživanja o srednjovjekovnim gradovima na području donjeg međurječja te donijeti opsežni popis izvora i literature usmjerenih na temu rada. Također, s obzirom da sličnih publikacija nije bilo u hrvatskoj historiografiji, autor ističe da će monografija upotpuniti određene historiografske praznine te znatnije proširiti interese hrvatske medijevistike na teme ovoga područja.

Uvodno poglavlje (9-12) donosi ciljeve monografije koji su, ponajprije, usmjereni na pregled gradske povijesti donjega međurječja u srednjem vijeku te objašnjavanje tijeka srednjovjekovne urbanizacije, pri tome uvažavajući političke, pravne, ekonomske i društvene čimbenike. Autor ukazuje da je prostorni okvir koji monografija obuhvaća definiran područjima Baranjske, Požeške, Vukovske i Srijemske županije.

Poglavlje *Povijesna geografija* (13-17) sastoji se od dva potpoglavlja „Smještaj i prirodne karakteristike prostora“ te „Oblikovanje regije“, u kojima Jelaš navodi prirodne granice triju navedenih županija, koje tvore donje međurječje. Isto tako, objašnjava se i uvođenje ugarskog županijskog sustava tijekom 12. i 13. stoljeća, kao i daljnji razvoj kraljevskih i crkvenih institucija i teritorijalnih podjela navedenog područja u srednjem vijeku.

Sljedeće poglavlje *Postanak gradova (urbogeneza) u donjem međurječju* (19-27) sadrži tri potpoglavlja u kojima autor objašnjava početke urbanizacije donjeg međurječja kao dijela procesa postanka srednjovjekovnih ugarskih gradova. Također, autor se osvrće na geografske karakteristike, ali i na aktivne društveno-ekonomske aspekte razvoja gradova pri čemu se koristi „čimbenicima urbogeneze“ Györgyja Györffyja. Nadalje, autor se usredotočuje na mreže putova i pitanje kontinuiteta antičke urbane kulture pri čemu opisuje okolnosti kraja antičkog razdoblja na promatranom području. Uz to, dan je i pregled početaka urbanizacije od vremena dinastije Arpadovići.

Četvrto poglavlje *Kategorije urbanih mjesta: pitanje terminologije i kriterija razgraničenja* (29-42) donosi raspravu vezanu uz definiranje srednjovjekovnog grada i problematike kategorizacije srednjovjekovnih gradskih naselja donjeg međurječja. Autor navodi različite sustave kriterija za diferencijaciju naselja uključujući i Kubinyjev sustav, kao i kriterije Nevena Budaka primijenjene na mrežu gradova Varaždinske županije. Naposljetku, autor upućuje da će se koristiti popis urbanih naselja pretežno zasnovan na povijesnotopografskoj zbirci izvornik podataka mađarskog povjesničara Dezsőa Csánkija te da će se mjesta diferencirati u tri kategorije: „grado-vi“, „trgovišta“ te „trgovišta u nastajanju“.

Središnje poglavlje monografije je *Pojedinačni pregled gradova po županijama* (43-108), a podijeljeno je na četiri potpoglavlja. Prvo potpoglavlje *Baranjska županija* (43-49) opisuje dva urbana naselja – Našice i Željanovce. Potom, potpoglavlje *Požeška županija* (49-53) usredotočeno je na grad Požegu i njegov razvoj – kao jedinog gradskog naselja – prema navedenim kriterijima, na području ove županije. Nadalje, *Vukovska županija* (53-84) donosi opis razvoja sljedećih urbanih naselja: Đakovo, Eng, Gorjani, Ilok, Osijek, Šarengrad i Vukovar. Posljednje potpoglavlje *Srijemska županija* (84-108) odnosi se na urbana naselja: Banoštor, Kamenica, Mandelos, Mitrovica, Petrovaradin, Slankamen, Vrdnik i Zemun.

Poglavlje *Pravni status, povlastice i gradska samouprava* (109-125) donosi opsežan pregled uvjeta za definiranje pravnog statusa grada te određivanja njegovih povlastica. Treba istaknuti kako je autor iznimno sadržajno opisao gradske funkcije od općinskog poglavara, odnosno suca, do prisežnika i blagajnika, a sve je potkrijepljeno primjerima iz izvora o srednjovjekovnim gradovima opisanim u prijašnjim poglavljima.

U poglavlju *Crkvena organizacija i ustanove* (123-125) opisan je sustav crkvene organizacije na području donjeg međurječja uz osvrt na Srijemsku, Bosansku i Pečušku biskupiju. Isto tako, dan je i pregled početaka i razvoja crkvenih redova na promatranom području.

Sljedeće poglavlje *Urbano gospodarstvo* (127-136) usredotočeno je na trgovinu, obrt i poljoprivredu u donjem međurječju. Autor se, posebice, osvrnuo na sajmove u opisanim gradovima, potom razvoj obrtničkih djelatnosti kroz cehove i bratovštine u Osijeku i Iloku te na vinogradarstvo i vinarstvo.

Poglavlje *Urbana demografija* (137-143) donosi procjenu broja stanovnika u određenim gradovima, primjerice Osijeku, Iloku i Vukovaru. Zatim, opisuje se mogući etnički sastav gradskog stanovništva uvjetovan migracijama i asimilacijom, a naposljetku se prikazuje moguća diferencijacija stanovništva.

U poglavlju *Izgled grada, prostorna organizacija, urbana topografija* (145-150) iznesen je pregled problematike istraživanja izgleda gradova uvjetovan osmanskim osvajanjima, ali je autor objasnio i na koji način se može istraživati urbana topografija. Naime, potrebno je sagledati strukturu i geometrijski oblik urbanih jezgri, jer je ona bila uvelike određena razvojem centralnih funkcija. Također, autor navodi kako treba uzeti u obzir i parcelaciju, ali i funkcionalnu topografiju te raspored crkvenih funkcija.

Poglavlje *Osvrt na pisanu kulturu i obrazovanje* (151-155) pregled je redovničkog stvaralaštva u gradovima donjeg međurječja, potom različitih dokumenata, u prvom redu *Iločkog statuta*, a autor se osvrnuo i na kaptolske škole u pojedinim gradovima. U ovom poglavlju izdvojen je i broj studenata iz proučavanih gradova, objavljen u radu Stanka Andrića „Studenti iz slavonsko-srijemskog međurječja na zapadnim sveučilištima u srednjem vijeku“ iz 1996. godine.

Sljedeće poglavlje *Gradovi kao centralna mjesta i urbana mreža* (157-163) opisuje središta županija te njihove administrativne, vjerske, gospodarske te kulturne funkcije, pri čemu autor promatra i distribuciju pojedinih urbanih centara po županijama.

Zaključno poglavlje (165-170) donosi najvažnije odlike istraživanja urbanizacije i gradova donjega međurječja u razdoblju srednjega vijeka. Autor je, na kraju, istaknuo ključne čimbenike i odrednice razvoja pojedinih gradova, kao i određena pitanja koja valja istražiti.

Monografija *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku* predstavlja jedan od najznačajnijih i najopsežnijih doprinosa istraživanju srednjega vijeka na području donjeg međurječja. Na temelju velikog broja literature i izvora donesen je pregled gradskih središta u četirima županijama, a otvorena su i brojna istraživačka pitanja vezana kako uz urbani

razvoj promatranih naselja, tako i na šire društveno-političko-gospodarsko-kulturne fenomene u dugom povijesnom trajanju na ovom području. Zaključno, ovu monografiju valja preporučiti svima koji se bave srednjovjekovnom poviješću donjeg međurječja, posebice mladim povjesničarima i znanstvenicima srodnih disciplina, ali i svima onima koje zanima povijest srednjovjekovnih gradova na području dravsko-savsko-dunavskog međurječja.

Petra Kolesarić

Hrvoje Kekez, Krešimir Regan, Zrin – srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih. Tvrđi grad, urbana aglomeracija i posjed, Srednja Europa, Zagreb 2020., 278 str.

U izdanju zagrebačke Srednje Europe objavljena je knjiga Hrvoja Kekeza i Krešimira Regana, istaknutih istraživača hrvatskog srednjovjekovlja i srednjovjekovne kulturne, osobito fortifikacijske baštine. Autorima je poticaj za pisanje ove knjige bilo obilježavanje točno 725 godina od prvog spomena tvrdog grada Zrina, koji svakako, prema riječima autora, „zauzima posebno mjesto hrvatske prošlosti, kako zbog svoje sudbine na granici s Osmanskim Carstvom tijekom 16. stoljeća, tako i zbog činjenice da je bio sjedište, ali i identifikacijska osnova jedne od najvažnijih plemićkih obitelji hrvatskog novovjekovlja, knezova Zrinskih“.

Najkraće rečeno, ova monografija produbljuje dosadašnje spoznaje o tvrdom gradu Zrinu te urbanoj aglomeraciji koja je postojala i razvijala se podno toga utvrđenja, kao i formiranju i funkcioniranju istoimenog posjeda, tj. kasnijeg vlastelinstva tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka, odnosno od prvog spomena Zrina u sačuvanim povijesnim vrelima 1295. godine, pa sve do njegova pada u osmanske ruke u kasnu zimu 1577. godine.

Mada su u ovu monografiju ugrađene spoznaje ranijih autora koji su se bavili zrinskom prošlošću, među kojima se osobito ističu Milan Kruhek i Zorislav Horvat, koji su među prvim obavili gotovo pionirska pregruća u istraživanju tog dijela srednjovjekovne i ranonovovjekovne povijesti, ova monografija u cijelosti je nastala kao autorski uradak temeljen na analizi pisanih povijesnih svjedočanstva o tvrdom gradu Zrinu, njegovu podgrađu i istoimenom posjedu. Odnosi se to uglavnom na isprave što su ih sastavljali vladari, plemići ili različita vjerodostojna mjesta s naglaskom na Zagrebački i Čazmanski kaptol, zatim različite izvještaje iz XVI. st. što su ih s hrvatsko-osmanske bojišnice slali pojedini zapovjednici u Graz i Beč, kao i pisane i slikovne izvore o fortifikacijskim strukturama tvrdog grada Zrina. Također je za potrebe izrade ove monografije izvršeno terensko istraživanje, koja je rezultiralo, među ostalim, otkrićem i niza novih lokaliteta koji se ovom prilikom po prvi put predstavljaju javnosti. Premda su autori napravili veliki iskorak u boljem razumijevanju ove tematike, ipak su svjesni da su neka istraživačka pitanja, zbog vremenskih te prvenstveno materijalnih ograničenja u smislu financijskih sredstava potrebnih za istraživanja u većem broju poglavito stranih arhiva, kao i detaljnijeg terenskoga rada, ostala tek djelomično odgovorena te mogu poslužiti kao poticaj za buduća istraživanja.

Monografija *Zrin – srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih. Tvrđi grad, urbana aglomeracija i posjed* je podijeljena na devet poglavlja od kojih skoro svako sadrži po nekoliko potpoglavlja. Također treba istaknuti kako je monografija bogato opskrbljena ilustracijama iz hrvatskih i europskih arhiva, zračnim snimkama obrađenih lokaliteta, kao i rekonstrukcijama velikog broja obrađenih lokaliteta.

Knjiga započinje poglavljem *Zahvale* (str. 7-8) te *Uvodom* (str. 9-10), svojevrsnom predgovoru, u kojemu su autori predstavili nekoliko skupina istraživačkih pitanja. Ovako postavljena istraživačka pitanja formulirana su potom u pojedina poglavlja, te se uspješnim odgovaranjem na njih nastojao ostvariti cilj ove monografije – dati što cjelovitiji prikaz povijesnog fenomena tvrdoga grada Zrina, njegova podgrađa i posjeda, tj. kasnijeg vlastelinstva.

Nakon ovih kratkih i općenitih uvodnih napomena u uvodnom poglavlju slijedi detaljan pregled izvora i literature kroz potpoglavlja *Pregled pisanih izvora* (str. 10-14), *Pregled pisanih izvora o fortifikacijskim strukturama tvrdog grada Zrina* (str. 14-18), *Pregled slikovnih izvora* (str. 18-30), *Pregled literature* (str. 33-35) te naposljetku manji osvrt na dosad poduzeta arheološka istraživanja i konzervatorske radove na tvrdom gradu Zrinu kroz istoimeno potpoglavlje (str. 35-37), vrijednost kojemu posebno daju dvije fotografije Zrina nastale neposredno poslije obnove iz 1925. godine. Također su posebno zanimljivi do sada nikad objavljeni slikovni izvori iz Sveučilišne knjižnice u Bologni (Biblioteca Universitaria di Bologna), Sachsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden i Österreichische Nationalbibliothek. Vrlo zanimljiv je bogati izbor fotografija Zrina nastalih od sredine XIX. st. pa do naših dana. Među njima su svakako najzanimljivije one najstarije, koje je izradio Emil Laszowski 1906. godine, od kojih se neke po prvi put daju na uvid javnosti.

Sljedeće poglavlje, naslovljeno *Smještaj i prometna povezanost* (str. 39-45), pregledan je i detaljan osvrt geografskog položaja samog naselja Zrin, kao i položaja istoimene utvrde s koje se pruža pogled nadaleko u današnju Bosnu i Hercegovinu. Posebno zanimljiv u ovom poglavlju je detaljan prikaz mreže srednjovjekovnih prometnica u ovom dijelu Pounja, središte kojega je upravo bio tvrdi grad Zrin.

Novo poglavlje pod naslovom *Povjesnica tvrdog grada Zrina* (str. 45-83) pregledan je osvrt na povijest Zrina. Ono započinje potpoglavljem *Zrin u doba knezova Babonića* (str. 45-52). Mada se sama utvrda spominje relativno kasno, tek 1295. godine, autori drže da je ona nastala ipak ranije, da su je vrlo vjerojatno najkasnije tijekom polovice XIII. st. podigli upravo knezovi Babonići, te da je za njihove vladavine služila usporedno sa Steničnjakom kao jedna od dviju glavnih obiteljskih rezidencija. Taj status utvrda je zadržala sve do 1328. godine, kada su je uslijed političkog i financijskog sloma Babonića zbog sukoba s kraljem Karlom I. Robertom i njegovim banom Mikcem Prodavićem morali prepustiti na ime duga od 250 maraka braći Ivanu, Lovri i Ugrinu iz roda Toth-Lovrinčana. U njihovim je rukama ova utvrda bila do 1347. kada su je dali kralju Ludoviku I. Velikom, a ovaj potom Jurju I. od plemićkog roda Šubića Bribirskih, rodonačelniku kasnijih Zrinskih. Upravo s ovim događajem započinje iduće potpoglavlje *Zrin u doba knezova Zrinskih (od 1347. do kraja 15. stoljeća)* (str. 52-57). U njemu je dana iscrpna povjesnica Zrina za vrijeme vladavine Jurjevih potomaka, koji su upravo prema njoj dobili svoj plemićki pridjev, a potom i obiteljsko ime. U posljednjem potpoglavljju *Zrin i osmanska ugroza (od kraja 15. stoljeća do 1577. godine)* (str. 57-83) dan je detaljan prikaz velikih obrambenih napora Zrinskih da obrane svoju djedovinu, a potom i kraljevskih postrojbi nakon što su sredinom XVI. st. preuzeli od Zrinskih obranu toga dijela Pounja i hrvatsko-slavonskog kraljevstva.

Sljedeća tema koja se obrađuje u knjizi kroz poglavlje *Tvrđi grad Zrin – arhitektonski sklop* (str. 85-112) detaljna je analiza arhitekture ovog jednog od najvećih srednjovjekovnih utvrđenja u kontinentalnoj Hrvatskoj. Samo poglavlje podijeljeno je u niz manjih potpoglavlja kroz koja je izvršena raščlamba pojedinih građevinskih cjelina utvrde, a posebno zanimljiv je prikaz hipotetskog razvoja tvrdog grada Zrina kroz prošlost, ilustriran kroz četiri vrlo zanimljiva prikaza njegova izgleda u XIII., XIV., XVI. i XVIII. st.

Sljedeća tema koja se provlači kroz novo poglavlje naslovljena je *Zrinska aglomeracija u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* (str. 113-144). U njemu autori temeljem dostupnih diplomatskih isprava i drugih isprava rekonstruiraju izgled srednjovjekovnog zrinskog naselja. U prvom potpoglavlju pod nazivom *Središnje funkcije i topografija zrinske aglomeracije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* (str. 113-130) najprije se vrlo detaljno iznose dosadašnje spoznaje o problematici razvoja gradskih naselja na hrvatskom prostoru, osobito u kontinentalnom dijelu Hrvatske, pri čemu autori uspješno koriste i rezultate recentnih istraživanja ne samo domaćih istraživača, već i znanstvenika iz susjedne Mađarske. Pri tome je naglasak stavljen na problem preciznog utvrđivanja termina kojima se povjesničar služi prilikom označavanja naselja gradskog tipa u Slavoniji. Mada su izvori o Zrinu, a osobito o njegovoj urbanoj aglomeraciji izuzetno limitirani, autori su ipak analogijama prema drugim naseljima na području savsko-dravskog međurječja uspjeli riješiti ovaj problem te u osnovnim crtama prikazati topografiju ovog naselja, koji se sastojao od najmanje četiriju cjelina: tvrdog grada, dviju gradskih četvrti sa župnim crkvama te franjevačkog samostana. Također je naglasak stavljen na razvoj zrinskog trga, koji je bio sjecište dviju važnih srednjovjekovnih prometnica od kojih je jedna imala funkciju glavne poveznice jadranske i kontinentalne Hrvatske sve do pada Pounja pod osmansku vlast 1577. godine. Kroz iduće manje potpoglavljje, naslovljeno *Zrinske crkve* (str. 130-137), autori su vrlo detaljno obradili dvije zrinske župne crkve – Našašća Svetog Križa i sv. Marije Magdalene iz XV. st., od kojih je jedna trenutno u procesu obnove, dok se druga očuvala u arheološkim tragovima. Čitavo potpoglavljje ilustrirano je vrlo zanimljivim povijesnim i današnjim fotografijama zrinskih sakralnih građevina, kao i tehničkom dokumentacijom o njima. U trećem potpoglavlju, pod naslovom *Geneza i procesi rasta zrinske aglomeracije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* (str. 138-145), autori su komparacijom izvora te analizom prirodne zadatosti, odnosno konfiguracije terena, izvršili vrlo zanimljivu analizu izgleda i razvoja zrinskog naselja ustvrdivši da je ono imalo monocentrični linearni rast. Pri tome su ovaj rast usporedili ne samo sa sličnim primjerima u kontinentalnoj Hrvatskoj (Samobor, Jastrebarsko i zagrebački Kaptol), već i u Europi, među kojima će čitateljima svakako biti najzanimljivija usporedba s Edinburghom, prijestolnicom Škotske. Posebna vrijednost ovog potpoglavlja je hipotetska rekonstrukcija izgleda zrinske urbane aglomeracije u XV. st. preko čitave jedne strane, usporedno s kojom je dan njezin plan radi lakšeg snalaženja čitatelja.

U sljedećoj tematskoj cjelini, *Posjed Zrin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku* (str. 145-246), dan je kroz četiri potpoglavlja detaljan opis čitavog zrinskog posjeda. U prvom potpoglavlju *Formiranje i funkcioniranje posjeda Zrin* (str. 145-161) izloženo je oblikovanje prvobitnog zrinskog posjeda iz XIII. st. u jedno od najvećih vlastelinstva na području nekadašnje Kraljevine Slavonije u XV. st. savsko-dravskog međurječja. Pri tome je napravljena i analiza gospodarskog funkcioniranja samoga vlastelinstva za vrijeme vladavine knezova Babonića, u mjeri kojoj su to skromni izvori omogućavali, a potom i samih Zrinskih. Autori su također izvršili analizu mreže prometnica na samom vlastelinstvu, kao i začetak oblikovanja novih trgovišta pod utjecajem Zrinskih tijekom XV. i XVI. st., što svjedoči o živoj gospodarskoj aktivnosti na čitavom vlastelinstvu temeljenoj na trgovini, obrtu, vinogradarstvu, rudarstvu i eksploataciji šuma. U drugom potpoglavlju, *Utvrdne Zrinskog vlastelinstva* (str. 161-230) dan je prikaz čak petnaest utvrda (Čava, Dobra njiva, Gorička, Gvozdansko, Jamnica, Komogovina, Lišnica, Novi na Uni, Pastuša, Pedalj-grad, Podmilanski grad, Pre(ko)vršac, Semigrad, Stupnica, Svinica) podignutih za zaštitu ovako velikog vlastelinstva, od kojih se neke po prvi put predstavljaju javnosti. Ovo potpoglavljje završava zapažanjima o utvrdama Zrinskog vlastelinstva u kojemu se one detaljno

raščinjaju i analiziraju prema smještaju u prostoru, vrsti terena i tipologiji. U trećem potpoglavlju *Topografija posjeda Zrina* (str. 230-242) izvršena je rekonstrukcija topografije samoga posjeda, koji se dijelio na 77 naselja i sela te petnaest upravno-teritorijalnih cjelina sa središtima u istoimenim utvrdama, opisanim u prethodnom potpoglavlju. Mada su autori izvršili vrlo detaljnu analizu topografije vlastelinstva, ona je i dalje, prema njihovim riječima, dana samo u osnovnim konturama zbog razmjerno malobrojnih sačuvanih pisanih povijesnih vrela. Ovo veliko poglavlje završava potpoglavljem *Sakralna topografija posjeda Zrina* (str. 243-246), u kojem je dan prikaz nekoliko desetaka župnih crkvi i drugih sakralnih građevina, pobrojanih u popisima župa Zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. godine, ali i u drugim poglavito diplomatskim vrelima.

Monografija završava *Zaključnim razmatranjima* (str. 247-249), potom pregledom upotrebljenih izvora i literature (str. 251-263), kazalom imena (*Index nominum personarum*, str. 265-268), kazalom mjesta (*Index nominum locorum*, str. 269-275) i bilješkom o autorima (str. 277-278).

Knjiga Hrvoja Kekeza i Krešimira Regana nastala je kao rezultat vrlo iscrpnog arhivskog i terenskog rada zbog čega je ona prva znanstvena monografija koja cjelovito, uvidom u dosadašnje spoznaje povjesničara, arhivista, povjesničara umjetnosti, konzervatora i arheologa, kao i detaljnom analizom dostupne diplomatske građe, predstavlja vrlo vrijedni doprinos boljem poznavanju Zrina i njegova vlastelinstva u razvijenom i srednjem vijeku te ukazuje na njegovu važnost u onodobnoj Kraljevini Slavoniji. Pri tome treba posebno istaknuti da je knjiga bogato ilustrirana arhivskim i suvremenim fotografijama, hipotetskim rekonstrukcijama utvrda i samog zrinskog naselja, povijesnim i suvremenim zemljovidima, što joj daje dodatno na kvaliteti.

Stoga se na kraju ovoga prikaza može ne samo zaključiti kako je monografija *Zrin – srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih. Turdi grad, urbana aglomeracija i posjed* dragocjen prinos poznavanju povijesti Donjeg Pounja, već i da je kroz „minuciozno i vješto prepleteni narativ multidisciplinarnog pristupa“, kako je naveo recenzent Krešimir Kužić, ujedno i vrijedan metodološki obrazac za izradbu sličnih monografskih djela o drugim, također manje poznatim i u historiografskim radovima obrađenim vlastelinstvima ili mikrogeografskim cjelinama onodobne Kraljevine Slavonije.

Dubravka Latinčić

Ankica Čakardić, *Sablasti tranzicije: socijalna historija kapitalizma*, Naklada Jesenski i Turk, Drugo more, Zagreb – Rijeka 2019, 272 str.; Mladen Medved, *Iz feudalizma u kapitalizam. Iz kapitalizma..., Srednja Europa*, Zagreb 2019, 166 str.

U humanističkim i društvenim znanostima postoji konsenzus oko teze da je suvremeni svijet obilježen kapitalizmom, tj. kapitalističkim društveno-ekonomskim sustavom. Tijekom 20. stoljeća Sovjetska Rusija, nakon nje SSSR i svi njegovi sateliti i njemu srodni režimi, za mnoge su predstavljali „socijalističku“ alternativu kapitalizmu koji se poistovjećivao sa zapadnim hladnoratovskim blokom. Međutim rušenjem komunističkih partija s vlasti u Istočnoj Europi, raspadom SSSR-a te društveno-ekonomskim reformama u zemljama poput Kine i Vijetnama čak i ova navodna alternativa, za koju su – važno je napomenuti – neki marksisti smatrali da uopće nije alternativa, danas više ne postoji. Unatoč postojanju konsenzusa oko teze da je kapitalizam dominantan u cijelom svijetu, u trenutku kada dolazimo do bilo kakve dublje analize koncepta

kapitalizma taj konsenzus se raspada i počinju razne rasprave. Jedno od spornih pitanja, koje se – kao što će se vidjeti – uglavnom postavljalo u okvirima marksističke historiografije, jest i pitanje vremenskog perioda u kojem je nastao kapitalizam, odnosno pitanje tranzicije iz feudalizma u kapitalizam u Zapadnoj Europi. Ova tema je u hrvatskoj historiografiji dugo vremena bila zanemarena, nasreću nedavno smo dobili dva djela koja se bave analizom suvremenih teorijskih modela tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Ta su djela *Sablasti tranzicije: socijalna historija kapitalizma* autorice Ankice Čakardić i *Iz feudalizma u kapitalizam. Iz kapitalizma...* autora Mladena Medveda.

Ankica Čakardić je filozofkinja, trenutno nositeljica Katedre za socijalnu filozofiju Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Primarno se bavi političkom i socijalnom filozofijom s posebnim fokusom na marksizam, a u okvirima marksističke filozofije kritikom političke ekonomije, teorijom socijalne reprodukcije i problematikom tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Osim *Sablasti tranzicije* objavila je i knjigu *Ustajte prezrene na svijetu. Tri eseja o Rosi Luxemburg*. Osim toga članica je uredništva izdanja *The Complete Works of Rosa Luxemburg* koje objavljuje Verso. Mladen Medved je historičar i asistent na School of Politics and Global Studies na Arizona State University u SAD-u. Bavi se historiografskom problematikom tranzicije u kapitalizam, a doktorirao je na Odsjeku za povijest Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti na temi tranzicije u kapitalizam u Hrvatskoj, Ugarskoj i Austriji od 1830-ih do 1867-1868. godine.

Oba navedena djela – i *Iz feudalizma u kapitalizam* i *Sablasti tranzicije* – bit će prikazana u jednom prikazu zato što obje knjige djelomično obrađuju istu tematiku. Cijela Medvedova knjiga predstavlja analizu četiri različita teorijsko-metodološka modela interpretacije problema tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Autor započinje djelo s političko-marksističkim modelom, onda prelazi na teoriju svjetskog sistema i zatim model Perryja Andersona sve do teorije nejednakog i kombiniranog razvoja koji smatra najboljim modelom za analizu tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. S druge strane Čakardić zagovara političko-marksističku interpretaciju tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Njeno djelo je nešto duže te se sastoji od tri glavne cjeline. U prvoj cjelini autorica daje prikaz marksističkih debata u kojima analizira uglavnom iste tradicije i autore kao i Medved te je zato moguće usporedno pratiti dvije različite analize većinom istih teorijsko-metodoloških modela i autora. U sljedećoj cjelini autorica analizira englesku kontraktualističku filozofiju kao odraz procesa tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, a u posljednjoj cjelini se bavi posljedicama tranzicije na polju rodničkih odnosa.

Čakardić kao osnovni problem svog djela ističe tzv. „buržoasku paradigmu“ prema kojoj se kapitalizam definira kao ekonomski sistem čija je glavna karakteristika proizvodnja za tržište i prodaja na tržištu. Autorica ističe da ako prihvatimo ovu buržoasku paradigmu onda imamo analitički problem zato što se može reći da je kapitalizam oduvijek postojao, odnosno od trenutka kada se pojavila potreba za razmjenom. Ako prihvatimo ovakvu definiciju kapitalizma „deskripcija preuzima prostor eksplanatornosti, a pitanje koje postavljamo – koji su izvori kapitalizma – zapravo prestaje imati smisla.“ (str. 19). Prema autorici kapitalizam je historijski složena i specifična forma zbog posebnosti svojih produktivnih i reproduktivnih procesa, te prema tome ima svoj početak, a možda u budućnosti i kraj. Čakardić svoju analizu problema tranzicije iz feudalizma u kapitalizam temelji na teoriji autora tzv. političko-marksističke škole. Ova škola prema autorici „repolitizira marksistički projekt, centrirajući svoje analize u *Kapitalu*“ i „naglašava analitičku važnost uloge klasnih sukoba u društvu“ (str. 35).

Autorica ističe da su i prije nastanka teorije političkog marksizma neki historičari naglašavali važnost klasnih struktura i sukoba u tranziciji iz feudalizma u kapitalizam. Sredinom 20. stoljeća se odvijala tzv. Dobb-Sweezy debata. Britanski ekonomist Maurice Dobb i neki povjesničari su zagovarali tezu da je ključni faktor koji je omogućio tranziciju u kapitalizam bio specifičan odnos seljaka i vlastelina-zemljoposjednika. Nasuprot njima američki ekonomist Paul Sweezy je smatrao da je ključni faktor koji je omogućio tranziciju bila ekspanzija trgovine te rast i ekonomski razvoj gradova. Dobb i ostali sudionici debate međutim Sweezyju predbacuju da uzroke tranzicije traži izvan feudalizma a zapravo bi ih trebalo tražiti unutar feudalnih društvenih odnosa. Oni tvrde da je u okviru feudalnih društvenih odnosa došlo do oslobađanja radne snage, tj. eksproprijacije seljačke zemlje i oduzimanja vantržišnog pristupa sredstvima za život, koje je bilo posljedica klasnog sukoba između seljaka i feudalaca. Autorica međutim slijedi kritiku Meiksins Woods prema kojoj su Dobb i ostali i dalje bliski buržoaskoj paradigmi jer njihova analiza implicira da feudalna proizvodnja nužno vodi u kapitalizam. Čakardić zaključuje da kapitalizam kod njih također samo čeka oslobođenje od feudalnih barijera koje su sputavale njegov razvoj.

Prvi koji je izložio sustavnu kritiku buržoaske paradigme, odnosno teze da su temeljni kapitalistički principi postojali u pretkapitalističkim društvima, bio je prema autorici američki historičar Robert Brenner, jedan od najpoznatijih predstavnika političko-marksističke tradicije. Prema Brennerovom članku „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe“ objavljenom 1976. ključan faktor tranzicije u kapitalizam u Engleskoj bili su specifični društveno-vlasnički odnosi. Koncept društveno-vlasničkih odnosa se sastoji od dva ključna elementa. Prvi element su društveni odnosi, tj. odnosi proizvođača, kmetova u feudalizmu, i vlasnika sredstava za proizvodnju koji prikupljaju višak vrijednosti, u feudalizmu feudalci. Drugi element su vlasnički odnosi, tj. međusobni odnosi vlasnika sredstava za proizvodnju, pripadnika klase feudalnih zemljoposjednika. Prema Brenneru tranzicija u kapitalizam podrazumijeva dva procesa, kolaps izvlačenja viška vrijednosti političkim sredstvima s jedne i oduzimanje sredstava za proizvodnju od direktnih proizvođača, kmetova, s druge strane. Ovi procesi su se odvijali u Engleskoj u razdoblju od 14. do 16. stoljeća zbog nemogućnosti tamošnje vlastele da čvrsto nametne kmetstvo seljacima, a istovremeno nije došlo ni do uspostave apsolutizma kao u Francuskoj gdje je država nametnula velike poreze seljacima no zauzvrat je sprječavala eksproprijaciju seljačke zemlje. Brenner tvrdi da je ovo bio rezultat specifičnih društveno-vlasničkih odnosa. Engleska vlastela prema njemu nije imala drugog izbora osim tranzicije u agrarni kapitalizam s društvenom piramidom koja se sastoji od vlastelina-zemljoposjednika, kapitalističkog zakupca koji organizira proizvodnju i plaća rentu zemljoposjedniku, te seljaka kojeg zakupac plaća za njegov rad. Ova Brennerova analiza je postala temelj političko-marksističke interpretacije tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Čakardić smatra da nam ovako postavljena analiza pokazuje da kapitalizam nije transhistorijski fenomen koji je postupno prevladao, već je nastao u specifičnom historijskom razdoblju „zahvaljujući čistim ekonomskim pritiscima kompetitivne dinamike tržišta, kao i tehnikama direktne prisile zemljoposjednika“ (str. 84).

Medvedov prikaz temeljnih teza političko-marksističke interpretacije tranzicije iz feudalizma u kapitalizam je uglavnom isti kao i kod Čakardić. Medved međutim ističe neke kritike usmjerene prema Brennerovim historiografskim tezama. Smatra da je problematično Brennerovo zanemarivanje međudržavnih odnosa i općenito zanemarivanje područja izvan Engleske poput Nizozemske i Sjeverne Italije koja su u nekim razdobljima ranog novog vijeka bila razvijena od Engleske. Medved Brennera i politički marksizam kritizira i zbog reduktivnog korištenja Marxovog koncepta primitivne akumulacije. Prema autoru Marx je eksproprijaciju seljaka vidio

kao ključni element primitivne akumulacije, ali je pod tim pojmom podrazumijevao i ulogu kolonija i sustav državnih dugova i porezni sustav koji ubrzavaju tranziciju. Autor također napominje da je Perry Anderson istaknuo da je Brenner u svojim radovima u potpunosti zanemario važnost flamanskog uvoza engleske vune za agrarnu transformaciju u Engleskoj što bitno slabi Brennerovu tezu da je Engleska agrarna transformacija bila neovisna o vanjskom tržištu. Medved također ističe da Brennerove teze dodatno slabi istraživanje Kennetha Pomeranza prema kojem u Europi sve do industrijske revolucije nema razvijenog tržišta, a tržište delte rijeke Yangtze u Kini je puno razvijenije od bilo kojeg europskog tržišta uključujući englesko. Pomeranz tvrdi da je Engleska uspjela razviti održivu kapitalističku ekonomiju zahvaljujući svojoj kolonijalnoj periferiji i bogatim nalazištima ugljena u razdoblju industrijske revolucije. Zato Medved smatra da je političko-marksistička analiza tranzicije izrazito eurocentrična i, još preciznije, anglocentrična. Medved također smatra da politički marksizam počiva na „praktički platonskoj definiciji kapitalizma baziranoj na potpunom odvajanju superstrukture i baze.“ (str. 7).

Još jedna intelektualna tradicija koju oba autora obrađuju u svojim djelima je analiza svjetskog sistema, pri čemu se primarno osvrću na glavnog predstavnika analize svjetskog sistema, američkog sociologa Immanuela Wallersteina. Wallerstein je smatrao da se društveni fenomeni odgovarajuće mogu analizirati jedino na razini totaliteta odnosno na razini svjetskog sustava. Prema Wallersteinu postoje tri vrste svjetskih sustava: mikrosustavi, svjetska carstva i svjetske ekonomije. Razlika između svjetskog carstva i svjetske ekonomije je u tome da je svjetsko carstvo jedinstvena politička jedinica dok u svjetskoj ekonomiji postoji mnoštvo političkih jedinica koje tvore jednu, samodostatnu ekonomsku cjelinu. Wallerstein tvrdi da svjetska ekonomija u cijeloj ljudskoj povijesti nije postojala u nekom dužem vremenskom razdoblju, jer se uvijek naposljetku transformirala u svjetsko carstvo, sve do 16. stoljeća kada je nastala kapitalistička svjetska ekonomija odnosno kapitalistički svjetski sistem. Wallerstein je smatrao da je do tranzicije došlo tijekom tzv. dugog 16. stoljeća od 1450-1650. Čakardić ističe da je prema Wallersteinu feudalizam od 14. stoljeća u krizi te dolazi do međusobnog sukoba plemića, seljačkih pobuna, slabljenja srednjovjekovne katoličke hegemonije, a ova kriza naposljetku dovodi do stvaranja kapitalističke svjetske ekonomije.

Wallersteinovu definiciju kapitalizma kao proizvodnje za tržište na kojem je ostvaren profit Čakardić smatra vrlo problematičnom. Autorica se pritom poziva na Brennerovu kritiku Wallersteina – Brenner je tvrdio da Wallerstein poistovjećuje razvoj trgovinske razmjene s razvojem kapitalizma te nije definirao kvalitativnu promjenu koju je tranzicija prouzročila, nije analizirao promjenu mehanizma akumulacije. Autorica također naglašava važnost promjene društvenih odnosa, tvrdi da „ondje gdje se historijski odvijaju promjene u proizvodnji namijenjenoj za razmjenu i stjecanje profita, o sistemskim promjenama možemo govoriti samo ako se dogodila promjena društvenih odnosa u proizvodnji“ (str. 93), tj. u slučaju kapitalizma samo ako su radnici slobodni a ne politički podložni vlastelinima kao u feudalizmu. Posebno ističe da je zbog ovoga Wallersteinova analiza u marksističkom smislu problematična i da je buržoaska paradigma prisutna u njegovoj analizi. Medved s druge strane ističe drugačije kritike Wallersteinove analize. Po njemu Wallerstein previše inzistira na kapitalističkom karakteru perifernih zemalja: prema Wallersteinu sve zemlje koje su dio kapitalističkog svjetskog sustava su kapitalističke bez obzira na lokalne društveno-ekonomske uvjete. Medved zbog ovoga ističe da Wallerstein „ne uzima dovoljno u obzir lokalne klase konfiguracije koje nisu samo socioekonomska glina koju oblikuje svjetsko tržište“ (str. 57). Ipak Medved kasnije napominje da analiza svjetskog sistema ima „značajne objasnidbene potencijale“ u odnosu na Brennera čiju konceptualizaciju tranzicije ocjenjuje kao „dvojbenu“ (str. 122).

Posljednja važnija interpretacija tranzicije kojom se bave oba autora je interpretacija britanskog historičara Perryja Andersona. Medved ističe da Anderson smatra da se pretkapitalistički načini proizvodnje mogu definirati jedino preko superstrukture pošto se izvlačenje viška vrijednosti izvršava kroz superstrukturu. Iz ovoga slijedi zaključak da je politička, pravna i ideološka superstruktura ključna u razvijanju divergencija i razvoju kapitalizma u Europi nasuprot ostatku svijeta. Čakardić neke elemente Andersonove analize smatra vrlo vrijednima. Ističe da je Anderson naglašavao važnost razjedinjavanja ekonomske i političke moći u tranziciji u kapitalizam. Prema Andersonu zamjena robne novčanom rentom dovela je u opasnost organsko jedinstvo ekonomske i političke moći, jedinstvo koje je jedna od temeljnih karakteristika feudalizma, te u apsolutističkoj državi dolazi do njihova odvajanja. Međutim autorica također ističe da je prema Andersonu apsolutistička država nužna tranzicijska forma između feudalizma i kapitalizma i ona je prema njemu oslobodila kapitalističku proizvodnju i omogućila kapitalističku eksploataciju. Autorica analizu Andersonove interpretacije zaključuje tezom da je kapitalizam „i u Andersenovu shvaćanju definiran pomoću komercijalizacijskog modela, tj. kao rezultat ekonomije koja se oslobodila feudalističkih stega i u prvi plan pogurala „prirodne nositelje“ kapitalističke ekonomske racionalnosti“ (str. 76). Medved s druge strane Andersona kritizira zbog zanemarivanja međudržavnih odnosa koji su imali bitnu ulogu u nastanku apsolutističkih država u Zapadnoj Europi. Osim toga Anderson je prema Medvedu upao u „superstrukturnu zamku“, kapitalizam kod Andersona nastaje kao „sinkronijska artikulacija antike i feudalizma“. Medved naglašava da je takva formulacija „u kojoj se antika budi u feudalnoj Europi i pomaže dolazak kapitalističke budućnosti“ zapravo „zapanjujuće „idealistička“ formulacija“ (str. 91). Još jedan bitan problem za Medveda je da Anderson ne može objasniti uspon kapitalizma u Engleskoj u kojoj nije bilo apsolutističke države.

Osim teorija tranzicije koje analiziraju oba autora potrebno je istaknuti i teoriju nejednakog i kombiniranog razvoja koju Medved smatra najkvalitetnijom. Ova teorija potječe iz političkih znanosti, izvorno je razvijena u okviru teorije međunarodnih odnosa. Važna posebnost teorije je naglasak na prostorno i vremenski odvojenim društvima koja međusobno djeluju jedno na drugo, a prema teoriji ovo djelovanje često vrlo značajno utječe na razvoj tih društava. Glavni predstavnici teorije tranzicije temeljene na konceptu nejednakog i kombiniranog razvoja su politolozi Alexander Anievas i Kerem Nisancioglu i njihovo djelo *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*. Prema njima kapitalizam je posljedica intersocijetalne dinamike Europe i nekih širih geopolitičkih područja te tvrde da je Osmansko Carstvo oslabilo Habsburgovce u ključnom trenutku kada je sjeverozapadnim državama u kojima se razvijao kapitalistički način proizvodnje trebao predah od borbe s Habsburgovcima. Ovu interpretaciju Medved ocjenjuje kao kvalitetniju od Brennerove jer nije ograničena na unutarnju dinamiku pojedinog društva. Ta interpretacija je problematična i za Wallersteinovu koncepciju tranzicije jer je Osmansko Carstvo, koje je u njegovoj analizi vanjsko područje sistema i nema nikakvog utjecaja na kapitalistički svjetski sistem, imalo velik utjecaj na formiranje sistema. Medved zaključuje da upravo ova teorija „pruža više nego solidnu osnovu za povijesna istraživanja te također mogućnost nadilaženja dihotomije između političkog marksizma i analize svjetskog sistema“ (str. 141).

Kao što je već navedeno, analiza raznih marksističkih interpretacija tranzicije iz feudalizma u kapitalizam čini samo prvu cjelinu djela Ankice Čakardić. Autorica u drugoj cjelini analizira englesku kontraktualističku filozofiju kao odraz Engleske revolucije (1640-1660) i tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Kroz socijalnu historiju kontraktualističke političke filozofije Thomasa Hobbesa i Johna Lockea autorica pokazuje da njihova filozofija nije bila nepovezana s društveno-povijesnim procesima koje su promatrali i sudjelovali u njima, već tvrdi da je nji-

hova filozofija bila odgovor na te procese i njihov odraz. Ističe dvije ključne poveznice između Hobbesove filozofije i društveno-političkih procesa u Hobbesovo vrijeme. Prvo naglašava da Hobbes afirmira tržišne odnose u svojim djelima kada tvrdi da je radna snaga roba. Osim toga važno je istaknuti da se Hobbesova filozofska argumentacija u nekim elementima mijenja kroz djela kao posljedica događaja u Engleskoj revoluciji. Kod Lockeja je afirmiranje ranog kapitalizma puno više izraženo, stoga napominje da je sam Locke radio u državnim vijećima i odborima za trgovinu s kolonijama i sam je ulagao u trgovinu robovima. Naposljetku zaključuje da Locke „s jedne strane izlaže specifičnu metafiziku inkluzivnosti i jednakosti s njezinim liberalističkim implikacijama, a s druge u socijalno-ekonomskom kontekstu gradi grubu teoriju isključivanja“ (str. 208) te tako afirmira liberalnu ideologiju i kapitalističke društvene odnose.

U posljednjoj cjelini djela Čakardić ističe važnost rodnog aspekta tranzicije iz feudalizma u kapitalizam. Autorica rodne aspekte tranzicije analizira pomoću teorije socijalne reprodukcije. Prema ovoj teoriji Marx je u svojoj analizi reprodukcije kapitala zanemario vrlo važan element reprodukcije radne snage. Reprodukcijska radna snaga se odvija u privatnoj sferi i obuhvaća procese regeneracije radnika, održavanje neradnika i rađanje, a veliku većinu reproduktivnog rada obavljaju žene. Autorica ističe da u okviru teorije socijalne reprodukcije postoje dvije različite koncepcije. Prva koncepcija je dvosistemska teorija prema kojoj su patrijarhat i kapitalizam odvojeni fenomeni te ih se tako treba i analizirati. Prema drugoj – unitarnoj – koncepciji ova dva fenomena su međusobno neodvojivi i u analizi ih se mora zahvatiti zajednički. Čakardić se protivi dvosistemskoj koncepciji zato što smatra da se u okviru te koncepcije patrijarhat prikazuje kao transhistorijski fenomen. Ona naprotiv naglašava da izvore patrijarhata treba tražiti u tranziciji iz feudalizma u kapitalizam. Prema njoj razlike između produktivnog i neproduktivnog rada u feudalnom sustavu ne postoje, tek će u kapitalizmu doći do promjene kada će „u kapitalističkom načinu proizvodnje, uslijed komodifikacije rada, kućanski rad postati bezvrijedan i nevidljiv, strukturno i ideološki odvojen od proizvodne sfere“ (str. 246).

Naposljetku je potrebno naglasiti razlike u pristupu dvaju knjiga. Kao što je već istaknuto, djelo Ankice Čakardić predstavlja političko-marksističku analizu tri problematske cjeline, prvo marksističkih analiza tranzicije, drugo socijalne historije engleske kontraktualističke filozofije te treće rodnih aspekata tranzicije. Međutim isto tako je potrebno istaknuti da se kroz cijelo djelo osim uglavnom historiografskih pitanja u okvirima već spomenute tri cjeline proteže i temeljno metodološko pitanje problematičnosti transhistorijske koncepcije kapitalizma. Autorica političko-marksistički pristup smatra najkvalitetnijim upravo zato što taj pristup predstavlja najkvalitetniju i najpotpuniju kritiku transhistorijske koncepcije kapitalizma prema kojoj je kapitalizam dio „ljudske prirode“. Djelo se djelomično može promatrati i kao filozofska polemika protiv transhistorijskog tumačenja raznih povijesnih procesa općenito. S druge strane u djelu Mladena Medveda analiza raznih interpretacija tranzicije se temelji na teoriji nejednakog i kombiniranog razvoja. Autor ovu teoriju smatra najkvalitetnijom zato što njeni objasnidbeni potencijali nisu ograničeni samo na Europu te omogućava analizu društava čija je struktura vrlo raznolika i kompleksna. Može se zaključiti da su oba djela vrlo interdisciplinarno usmjerena te stoga jako vrijedna bez obzira na struku čitača. Osim toga djela su vrlo značajna i zato što predstavljaju prve pokušaje nakon dugo vremena da se tema tranzicije iz feudalizma u kapitalizam iznova postavi kao relevantna u humanističkim i društvenim znanostima u Hrvatskoj. S obzirom na zanemarenost ove teme predstavljaju i važan motivator i drugim zainteresiranim pojedincima da se počnu baviti ovom temom.

Marijan Kraljević

***Carigradska pisma Antuna Vrančića – The Istanbul Letters of Antun Vrančić*, ur. Zrinka Blažević, Anđelko Vlašić, Istanbul 2018, 171 str.**

Carigradska pisma Antuna Vrančića knjiga je objavljena na temelju inicijative Oğuz Aydemira i pod pokroviteljstvom HAZU. Za prijevod pisama s latinskog na hrvatski jezik zaslužna je Zrinka Blažević, dok je uvodna studija i prijevod s hrvatskog na engleski jezik zasluga Anđelka Vlašića. Knjiga se sastoji od četiri predgovora (str. 10-21) – kao uvodnog dijela – zatim uvodne studije (str. 24-63) i analize pisama/dokumenata (str. 66-158) – kao središnjeg – te popisa pisama, njihove lokacije u mađarskom izdanju ostavštine, popisa ilustracija, izvora, literature i kazala osobnih i geografskih imena (str. 159-171) – kao završnog dijela.

Autori uvodnog dijela knjige – koji se sastoji od četiri predgovora – su Oğuz Aydemir, Marijana Borić, Mustafa Babūr Hizlan i urednici ovog izdanja. Uvodna studija bavi se kontekstom jugoistočnog dijela europskog kontinenta u vrijeme Antuna Vrančića naglašavajući okvire habsburško-osmanskog sukoba, što će biti jedna od ključnih odrednica, te posljedično i uloga, u Vrančićevu životu zbog koje ova pisma i postoje. Na pojašnjavanje konteksta nadovezuje se Vrančićev životopis kako bi se dočaralo njegovo djelovanje za vrijeme burnih političkih prijeloma 16. stoljeća te njegove diplomatske misije u Engleskoj i Francuskoj u službi regentice Izabele u antihabsburškoj, odnosno misiji u korist osmanske Transilvanije. Ovaj mozaik kompleksnosti Vrančićeva života i djelovanja u povijesnim i društvenim prilikama njegova doba završava poglavljem o njegovom prelasku na habsburšku stranu nakon iskazanog nezadovoljstva u službi transilvanijske regentice Izabele. Nakon stagnacije u bivšoj službi, prelazak na habsburšku stranu ubrzo ga je vinuo u više sfere političkih i crkvenih aspekata Habsburške Monarhije te će uslijediti i zahtjevnije diplomatske misije poput odlaska u osmanski Budim. Uskoro će se zbiti i Vrančićev prvi diplomatski posjet Istanbulu, što je ujedno i tema narednog potpoglavlja u knjizi u sklopu misije kojoj je cilj bio sklopiti mirovni sporazum i riješiti pitanje Transilvanije. Objašnjava se zašto i u kakvom ozračju do ove misije dolazi, zatim važnost i utjecaj osmanskog-safavidskog sukoba na političku situaciju, kako izgleda putovanje, s kim Vrančić putuje te s kim i kako poslanici pregovaraju i kako izgledaju diplomatske metode toga doba. U narednim potpoglavljima saznajemo o kodiranju službenih i privatnih spisa i dolasku Ogiera Ghiselina de Busbecqa. Osim ovih podataka uvodna studija donosi i arheološku zanimljivost o pronalasku spomenika Augusta u Ankari, boravku u Amasiji, kao i aktivnosti poslanika van službenih obveza. Prije analize pisama, kako bi se pisma i njihov značaj bolje shvatilo, opisuje se okončanje pregovora, druga istanbulska misija (1567-1568) i Vrančićev povratak, priznanje njegovih zasluga te kako je proveo ostatak života.

Uvodna studija od navedenih trinaest poglavlja koji opisuju povijesni i društveni kontekst, značenje putovanja, važnost misija u političkom i kronološkom aspektu te pozne godine Vrančićeva života predstavljaju nit vodilju ključnu za razumijevanje pisama/dokumenata nastalih u sklopu istanbulske diplomatske misije 1553, 1557, 1567. i 1568. kao i privatnog pisma 1554. godine upućenog Pavlu Gregorijancu. Opsežan i važan kontekst i analiza pisama naglašavaju i rasvjetljavaju ulogu različitih pojedinaca, poput Vrančića, u političkom okviru 16. stoljeća. Ono što pisma čini vrijednim jest njihov potencijal u holističkom pristupu proučavanju povijesti pa tako iz njih saznajemo kako Vrančićevu percepciju sukoba „kršćanske i nekršćanske“ strane i poglede na mnoga tada aktualna zbivanja, tako i pikanterije iz svakodnevice važnih političkih figura, ali i običnih pojedinaca, što je neprocjenjivo vrijedan izvor za proučavanje povijesti svakodnevice. Odabrana pisma dio su Vrančićeve ostavštine koja se čuva u Nacionalnoj knjižnici u

Budimpešti, a sredinom 19. stoljeća (1857-1875) čak su i objavljena. Odabranih pisama nema, ali ni ne treba biti mnogo stoga su urednici tako odabrali i analizirali uz opsežan komentar četiri reprezentativna dokumenta. Radi se o izvještaju Vrančića i Ferenc Zayja upućenog Ferdinandu I. 1553. (str. 66-104), Vrančićevu pismu zagrebačkom biskupu Pavlu Gregorijancu 1554. (str. 105-108) i izvještaju o poslaničkom uspjehu Vrančića, Ferenc Zayja i Ogiera de Busbecqa iz 1557. godine (str. 109-148). Prvo pismo nastalo je po dolasku poslanika u osmansku prijestolnicu i svjedoči o diplomatskoj praksi poslanika pri ugovaranju mira kao i o stanju unutar osmanskog imperija kako ga vide Zayja i Vrančić, koji tada o osmanskoj strani govore s poštovanjem i dostojanstvom. Spominju se značajne figure sultana Sulejmana Veličanstvenog i vezira Rustempaše, ali i Giovannija Marie Malvezzija, u kontekstu sklapanja sporazuma između dvaju imperija. Saznajemo detalje o prvim aktivnostima u Istanbulu i sitnice s putovanja poput informacija koliko je trajao prosječan put do Istanbula. Generalno, kao i sva pisma, prvo pismo donosi brojne detalje o političkom kontekstu i percepciji političkog konteksta kao i o karakteru pregovarača, njihovom znanju (koje je vrijedno za proučavanje onodobne kulture), svojevrsnom taktiziranju pri pregovorima zbog čega je nevjerojatno dragocjeno pročitati ovakvu vrstu izvora koji omogućava pogled na ono doba kroz „tadašnje naočale“. Pogled pregovarača zapisan i dostupan u ovom obliku teško može biti prenatravan u svome značaju. U drugom, nešto kraćem, pismu privatnog karaktera zanimljiv je Vrančićev pomalo podcjenjivački i podrugljiv opis Osmanlija, što u usporedbi s prvim pismom zaista pruža zanimljiv izvor za proučavanje onodobne korespondencije, komunikacije i percepcije suprotne strane ovisno o ulozi autora u trenutku. Osim zanimljivog aspekta komunikacije i percepcije, pismo svjedoči i o običajima osmanskog društva u slavljenju pobjede na bojištima, ali i brojnim drugim detaljima koje doznajemo iz Vrančićevih opisa viđenog. U aspektu komunikacijskog specifikuma može se proučavati i izvještaj iz 1557. koji je za razliku od prvog pisan pred odlazak iz prijestolnice te „na vidjelo“ izlazi sva ogorčenost poslanika prema suprotnoj strani. Osim toga, kao faktor koji utječe na poslanike te kao ujedno zanimljiva činjenica spominje se i problematika sklapanja mira sa Sulejmanom Veličanstvenim koji je sporazum uvjetovao rušenjem Sigeta. Sam izvještaj ustvari je pregled aktivnosti poslanika u sklopu prve diplomatske misije. Kompleksni i bogati mozaik informacija koji dobivamo iz pisama nadopunjuju detaljni podaci poslaničkog dnevnika drugog carigradskog poslanstva u periodu 1567-1568. upućenog Maksimilijanu II. (str. 149-153), a svjedoči o diplomatskoj praksi 16. stoljeća, o čijim pikanterijama doznajemo iz slikovito navedenih susreta s osmanskim dužnosnicima i dr. Povod izvještaja bilo je sklapanje mira sa Selimom II, a jedan od istaknutih dužnosnika i pojedinaca tako je glavni pregovarač Mehmed-paša Sokolović. O zanimljivim informacijama, poput troškova i potrebnim darovima za pregovaranje s Mehmed-pašom Sokolovićem, kao posljednje poglavlje „središnjeg djela“ knjige konačno svjedoči i obračun izdataka drugoga carigradskog poslanstva (str. 154-158).

Važnost knjige *Carigradska pisma Antuna Vrančića* teško da može biti prenatravana, osobito u smislu djela koje iz prve ruke svjedoči o diplomatskoj praksi, političkim odnosima, kulturnim značajkama i brojnim drugim detaljima svakodnevne iz 16. stoljeća te na kraju i o samom autoru pisama i njegovoj ulozi u povijesnom kontekstu. Važan aspekt knjige svakako jest pomno objašnjen političko-povijesni kontekst 16. stoljeća, osobito vremena Sulejmana Veličanstvenog, što predstavlja preduvjet razumijevanja važnosti i sadržaja pisama. Ona svjedoče o zaista širokoj lepezi i mozaiku tema zanimljivih istraživačima povijesti ovih prostora, bilo da se radi o onomastičkim detaljima, tadašnjim specifikumima komunikacije, percepciji drugih naroda, kulturi toga doba i mnogim drugim zanimljivim aspektima. U isto vrijeme – kao što već navedeno u

prikazu knjige u časopisu *Latina et Graeca* (35/2019) – pisma obiluju primjerima primjenjivim u svrhe podučavanja pa tako nije na odmet spomenuti potencijal primjene u nastavi prilikom proučavanja ranonovovjekovnih izvora ili latinskog jezika. Vrijednost pisama kao izvora estetski dodatno upotpunjavaju bogate ilustracije vladara, povijesno-geografske karte i prikazi.

Nikola Ostojić

Neda Kovačić, *Tijelo kao dokaz. Medicinska vještačenja u postupcima Kaznenog suda u Dubrovniku u 18. stoljeću*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb/Dubrovnik 2020., 240 str.

Iako su pravo i medicina dijametralno različite znanstvene discipline, one su međusobno isprepletene mnoštvom dodirnih točaka. Centralno mjesto u medicinskoj znanosti predstavlja ljudski život i zdravlje, što je ujedno jedna od temeljnih vrijednosti koju društvena zajednica štiti primjenom pravnih normi. Takvim normama regulirane su obveze susprezanja od protupravnih djelovanja, ali i pozitivne obveze subjekata u postupcima koji imaju za cilj sankcionirati počinitelje. Primjena navedenih normi doprinosi jačanju koncepta vladavine prava, stavljajući čovjeka i njegovo dostojanstvo u fokus zaštite još od najstarijih vremena. Normiranje liječničkog postupanja i uloge u procesnom pravu vidljivo je i u rimskim pravnim izvorima. Daljnjim razvojem prava, ali i jačanjem uloge suca u rimsko-kanonskom procesu tijekom srednjovjekovnog perioda sve više će dolaziti do izražaja potreba za detaljnijom razradom različitih aspekata uloge liječnika i drugih medicinskih vještaka. U normiranju su prednjačili sjevernotalijanski gradovi, ujedno centri pravnog obrazovanja i znanosti tadašnje Europe. Njihov utjecaj osjetit će se u razvoju dubrovačkog prava pa će već 1310. godine Malo Vijeće, po uzoru na Mlečane, normirati obvezu liječnika da prijave knezu ukoliko saznaju da je neka osoba ranjena ili pretučena.

Prateći tendencije u suvremenoj historiografiji, nešto više od dvadeset godina od objave monografije *Pod plaštem pravde: kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. st.* Nelle Lonze 1997. godine, kojom je sustavno obrađen dubrovački kaznenopravni sustav u 18. stoljeću, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, na veliko zadovoljstvo znanstvene i šire zainteresirane javnosti, objavili su monografiju *Tijelo kao dokaz. Medicinska vještačenja u postupcima Kaznenog suda u Dubrovniku u 18. stoljeću* autorice Nede Kovačić. Riječ je o modernom i interdisciplinarnom znanstvenom djelu koje daje detaljan pregled razvoja medicinskih vještačenja kao značajnog segmenta kaznenog procesnog prava. Modernost monografije vidljiva je kroz odabir teme te njezino pozicioniranje u aktualni društveni i znanstveni kontekst, osobito u trenutku u kojem se više nego ikad govori o dodirnim točkama prava i medicine. Interdisciplinarni pristup, koji po nama uključuje najmanje elemente medicine, prava i povijesti, dolazi do izražaja i u metodološkom smislu, gdje su u procesu raščlambe jasno isprepleteni medicinski pojmovi, procesno-pravni instituti i povijesni kontekst. Samo istraživanje zasnovano je na obradi velikog broja primarnih izvora, koji su transkribirani, prevedeni s talijanskog jezika te obrađeni primjenom kvalitativnog i kvantitativnog metoda. Svi kvantitativno obrađeni podaci dostupni su u većem broju tablica i grafikona koji prate tekst monografije.

Prvo poglavlje *Medicinsko i pravno znanje pred dubrovačkim sudom u kasnom srednjem vijeku* autorica započinje dostignućima srednjovjekovne dubrovačke medicine. Iznosi i neke podatke o medicinskim vještačenjima tijekom 14. i 15. stoljeća. U tom razdoblju jedna od ugovornih

obveza komunalnih liječnika bila je prijava ranjavanja ili sumnjive smrti, a sama vještačenja su se obavljala na način da bi liječnici svoja stručna mišljenja iskazivali neposredno pred donošenje presude, o čemu je u konačnici ovisila pravna kvalifikacija.

U drugom poglavlju *Medicinski vještaci* analiziraju se podaci o vrstama vještaka. U izvorima je zabilježeno kako su dužnost vještaka uz kirurge koji su uvjerljivo prednjačili po broju vještačenja, obavljali i brijai, fizici i primalje. Dubrovački brijai su jednako kao i drugdje u Europi uz svoje redovite poslove šišanja i brijanja, u okviru brijanica obavljali i sitnije kirurške zahvate poput vađenja zubi ili puštanja krvi. Njihova bratovština godišnje je određivala i dva brijaića zadužena za sekciju leševa. Suci su imali veliko povjerenje u njihova medicinska znanja, o čemu svjedoče podaci da su ih nerijetko same slali da obave očevid s ciljem prepoznavanja elemenata nasilne smrti. S povećanjem kirurga u Gradu, od kojih su mogli steći dodatne vještine, povećavala su se i njihova znanja. Osim toga, zabilježeno je i kako su neki brijai odlazili i na dodatna usavršavanja kirurških vještina. U određenim kompliciranijim slučajevima brijai su otvarali tijela koja bi kirurzi i fizici pogledali. Na temelju njihovih nalaza sud je prilagođavao procesne radnje i određivao kazne. Tako je u slučaju smrti Miha Ivanovog od 19. svibnja 1716. godine, koji je zbog ranjavanja ležao u bolnici *Domus Christi*, proveden pregled tijela i utvrđeno kako osip i delirij zbog kojeg je preminuo nije posljedica ubodne rane, već klimatskih i prostornih uvjeta bolnice (*clima et dall'ambiente dell'hospedale*). Na temelju takvog nalaza Kazneni sud je optuženog Antuna Bana osudio na tri godine veslanja u galiji iz čega je jasno kako je djelo kvalificirao kao ranjavanje, a ne ubojstvo.

U trećem poglavlju *Uloga medicinskih vještaka u kontroli nasilja* analizirani su brojevi kaznenih prijava koje su podnosili medicinski vještaci, ali i učestalost javljanja medicinskih vještačenja u postupcima pokrenutim po službenoj dužnosti. Analizom je pokazano kako se broj vještačenja tijekom 18. stoljeća povećavao čemu je zasigurno doprinio povećan broj školovanih kirurga, ali i veće oslanjanje sudaca na medicinska stručna mišljenja. U ovom poglavlju osobito su interesantni podaci o vještačenjima čedomorstava, u okviru kojih je moralo biti utvrđeno je li uopće dijete bilo živo rođeno, je li bilo sposobno preživjeti, te je li smrt nastupila iz prirodnih razloga ili zbog ljudskog djelovanja (propuštanja). Tako su 24. ožujka 1719. godine na Boninovu, na predjelu između Tri crkve, pronađena dva „ljudska bića“. Sudac, kancelar, kirurg i zdur su obavili očevid pregledavši *il corpo del delitto*. Zapisali su kako su u pitanju dva dječja leša prekrivena bijelom krvavom maramom. Nakon što je kirurg pregledao leševe, konstatirao je kako su u pitanju muški blizanci na kojima nema nikakvih ozljeda, nagnječenja ili rana, te da je smrt nastupila pobačajem. Na temelju takvog nalaza postupak je obustavljen.

U četvrtom poglavlju *Medicinski izvještaji u zapisnicima Kaznenog suda* obrađen je sadržaj izvještaja te je naglašeno kako su oni najčešće sadržavali samo osnovne podatke – ime i struku vještaka, vrstu i lokalizaciju ozljede te prognoziranu posljedicu. Iz izvještaja nisu vidljive informacije o medicinskim postupcima koje su liječnici poduzimali.

U petom poglavlju *Dinamika medicinskih vještačenja*, primjenom kvantitativnog metoda je vrlo pregledno prikazana učestalost vještačenja u odnosu na različita kaznena djela. Zaključeno je kako je tijekom 18. stoljeća uvjerljivo najveći broj vještačenja proveden u odnosu na rane i druge ozljede koje su nastale kao posljedica fizičkog napada.

Šesto poglavlje *Medicinska vještačenja rana i drugih ozljeda* ukazuje na napredak u medicinskim znanjima vještaka. Tako u slučajevima težih ozljeda, medicinski izvještaji sadrže vrlo detaljan patološko-anatomske opis. Navodi se primjer od 13. svibnja 1752. godine u kojem je kirurg ocijenio rane ozlijeđenog vojnika opasnim po život navodeći kako uočava ranu dugu č-

tiri prsta bez ozljede lubanje, kontuziju kralježnice u prednjem dijelu vrata te veliku kontuziju u predjelu lumbalne kralježnice s ozljedom leđne moždine. U davanju prognoze redovito je stupnjevana opasnost samih ozljeda, od beznačajnih (*senza considerazione*) do onih u kojima je smrt neizbježna (*imminente di morire*). Osim navedenih prognoza, često je procjenjivana i radna sposobnost oštećenih. Tako se navodi primjer iz 1712. godine u kojem Mato Kortezi iz Popovića tuži Stjepana Divizića iz Vinogradaca koji mu je u fizičkom napadu slomio desnu ruku. Sud u presudi utvrđuje kako je Divizić obavezan platiti troškove liječenja i dnevnice za šest mjeseci koliko je trajala nesposobnost za rad.

Sedmo poglavlje *Dokazivanje zločina trovanja* analizira ulogu medicinskih vještaka u procesima dokazivanja smrti uzrokovane trovanjem. U ovakvim slučajevima, sud bi uputio vještaka na mjesto događaja kako bi se izvršio pregled otrovane osobe. Po povratku je vještak podnosio narativni izvještaj u kojem bi detaljno opisao u kakvom je stanju žrtvu zatekao i koje je informacije od drugih osoba prikupio. Na kraju izvještaja zaključio bi predstavljaju li utvrđeni simptomi znakove trovanja. U njegovoj pratnji u pravilu je išao i sanitarni službenik čiji je zadatak bio poduzeti potrebne mjere ukoliko se posumnja da je uzrok smrti neka zarazna bolest koja bi mogla uzrokovati epidemiju. Dubrovački zakonodavac, svjestan težine dokazivanja eventualnih zločina uzrokovanih trovanjem, u članku 23, knj. VI. Statuta ostavio je odriječene ruke sucima da u slučaju nemogućnosti dokazivanja presudu zasnuju na vlastitom nahođenju.

Prateći razvoj vještačenja, autorica temeljem cjelokupne analize zaključuje kako je na sudskomedicinsku praksu Dubrovnika u 18. stoljeću utjecao napredak ekonomskih i socijalnih prilika, time i prodor novih spoznaja iz sfere prirodnih znanosti. U konačnici, valja napomenuti kako se kao prilog publikaciji nalaze dvije transkripcije – prva koja predstavlja kazneni zapisnik u postupku pokrenutom nakon dojave o ranjavanju krznara Ivana Đurjana i pripadajuće presude, te druga koja predstavlja obrazac o očevidu na mrtvome tijelu iz priručnika za stonskog kancelara s kraja 18. stoljeća.

Sumirajući sve izloženo možemo istaći kako nam je osobita čast i zadovoljstvo predstaviti znanstvenu monografiju autorice Nede Kovačić, koja pregledno svjedoči o korelaciji prava i medicine u Dubrovačkoj Republici. Ta korelacija, jasno vidljiva u sustavu Dubrovačke Republike, prisutna je bila i drugdje, a osobito je prisutna danas, kada se sve više intenzivira razvoj znanstvene discipline koju označavamo kao „medicinsko pravo“. U tom smislu vjerujemo da će interes za monografijom biti još veći. Svojim stilom i načinom izlaganja monografija je napisana vrlo jednostavno s mnoštvom interesantnih primjera iz prakse, što omogućuje da svoju publiku pronade i izvan znanstvenih krugova, odnosno među širom javnosti zainteresiranom za povijest dubrovačkog kraja.

Na kraju, smatramo značajnim napomenuti kako je knjiga nastala kao rezultat istraživačkog poduhvata u procesu izrade doktorske disertacije autorice u okviru studija *Povijest stanovništva* realiziranog u suradnji Sveučilišta u Dubrovniku, Sveučilišta u Zagrebu i Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Tako ova publikacija nastavlja niz objava znanstvenih monografija nastalih u okviru predmetnog studija i dodatno potvrđuje značaj postojanja i razvoja društveno-humanističkih studija za sve cikluse na području Dubrovnika, kao grada s bogatom znanstvenom infrastrukturom i još bogatijim povijesnim naslijeđem koje može biti analizirano kroz prizmu različitih znanstvenih disciplina.

Mirza Hebib

Maja Šunjić, *Rogotin – prostor i ljudi*, Vela Luka: vlastita naklada, 2020, 375 str.

Nakon dugogodišnjeg bavljenja i publiciranja radova na području povijesne demografije autorica Maja Šunjić je pripremila zaokruženu studiju u čijem je fokusu prostor i stanovništvo mjesta Rogotin pored Ploča. Knjiga *Rogotin – prostor i ljudi* sadrži sljedeće glavne cjeline: *Prostor* u kojem opisuje položaj i prostorni razvoj mjesta Rogotin. Drugo poglavlje je naslovljeno *Mijene stanovništva*, a treća cjelina je *Imena i prezimena stanovnika Rogotina* te *Rodoslovna stabla* i na kraju *Prilozi*.

U cjelini *Prostor* autorica opisuje geografski položaj Rogotina s toponimima, prostorni razvoj i promjene od početka 19. stoljeća do danas. Pritom polazi od najranijeg prikaza Rogotina u franciskanskom katastru iz 1836. godine. Autorica analizira zgrade i njihovu namjenu te ih smješta u odnosu na današnji prostor. U daljnjem tekstu nalazi se opis sakralnih građevina, javnih zgrada, spomen-obilježja te infrastrukturnih projekata: regulacija vodenih putova, izgradnja željezničke pruge i kolodvora, cestovnih mostova, Jadranske magistrale, naselja Lumbarda i dr., s ciljem da se prepoznaju, datiraju i valoriziraju sve pojave i promjene u prostoru. Svojevrsni ekskurs u ovoj cjelini je prikaz povijesti župe s nizom crtica iz svakodnevice 19. stoljeća.

Stanovništvo Rogotina se promatra od početka 18. stoljeća kada se naseljavaju izbjeglice iz Čitluka (današnje Gabele) i okolice. U tom se segmentu rada nazvanog *Mijene stanovništva*, u sklopu kratkog povijesnog uvida, sagledava nastanak mjesta. Osobito je zanimljiva smjena stanovništva tijekom druge polovice 18. stoljeća kada prve stanovnike „zamjenjuju“ pridošlice iz današnjeg zaleđa Staševice, Bačine, Pelješca, okolice Vrgorca i Hercegovine. Od toga trenutka stanovništvo se prati na dvije razine. Na široj, povijesno-demografskoj osnovi prati se kretanje stanovništva te svi procesi i događaji koji su na njega utjecali: iseljavanje, Prvi svjetski rat, Drugi svjetski rat, osnivanje luke i grada Ploča te Domovinski rat. U tom kontekstu treba istaknuti popis poginulih Rogotinjana u Prvom svjetskom ratu koji su do sada bili sasvim nepoznati, ali i korekcije u popisu poginulih i ubijenih tijekom Drugog svjetskog rata. Autorica se u knjizi samo dotiče problema iseljavanja, no u analizi izostaje kompletan popis iseljenih Rogotinjana i procjena utjecaja emigracije na depopulaciju. Na mikro-razini se koristi genealoška metoda koja omogućuje identificiranje svakog pojedinca što je vrlo zahtjevan proces u malim mjestima gdje jako puno ljudi nosi ista imena i prezimena. Takva mikroanaliza omogućila je kreiranje rodoslovlja za najstarije i najveće rodove/prezimana s grafičkim prikazom u cjelini *Rodoslovna stabla*. U zasebnom poglavlju *Imena i prezimena* analizirana su sva osobna imena djece u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća. Prikazana su najpopularnija imena, promjena mode i ukusa, te je određena motivacija za nadijevanje imena. Na kraju se nalazi prikaz svih prezimana zabilježenih u Rogotinu između 1733. i 2018. godine s njihovim kratkim historijatom. Veliki broj fotografija, njih 114, prate i dopunjavaju tekst.

Knjiga predstavlja doprinos poznavanju lokalne povijesti i metodološki primjer kako i na koji način treba pisati povijest malih mjesta uz korištenje arhivskih izvora, periodike i usmenih kazivanja. Na široj razini predstavlja doprinos povijesnoj demografiji, povijesti, arhitekturi, povijesti umjetnosti i etnologiji.

Franco Mirošević

Petar Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857.*, sv. 1-2, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF press, Zagreb 2018, 929 str.; *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1828/1830. godine*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za povijest, FF press, Zagreb 2019, 736 str.

Sretni su oni povjesničari koji su uspjeli napisati i objaviti ono što su naumili prije svojeg kraja. Petar Korunić, koji je preminuo 7. kolovoza 2018, nije bio u potpunosti te sreće, te je samo u špaltama vidio svoje životno djelo, a to je svakako statistika stanovništva hrvatskih pokrajina od 1756. do 1857. godine koje je 2018. i 2019. uspio prirediti za tisak njegov dugogodišnji vjerni suradnik dr. Željko Holjevac u izdanju Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje su oba istraživača radila zajedno jedno vrijeme. Zahvaljujući trudu dr. Holjevca Korunićevo životno djelo je u cijelosti tiskano i dostupno nam za dalja istraživanja. To je dragocjeno, jer Korunićeva trilogija je sada najpotpunije djelo s građom za proučavanje kretanja stanovništva od 1758. do 1857. godine. Za taj period imali smo objavljeno samo fragmente odnosno selektivno neke popise. Dr. Petar Korunić osmislio je cijeli projekt o tim popisima i radio na njima dvadesetak godina, iskoristivši sve popise do kojih je mogao doći. Predan radu, sistematičan i vrlo ustrajan do zadnjeg daha, s obrazovanjem povjesničara i filozofa, on je sistematski osmislio metodologiju kojom je obradio sve očuvane popise stanovništva hrvatskih pokrajina do najniže razine kotara od druge polovice 18. do polovice 19. stoljeća, a pokušao je na slučaju Kutine i Siska pokazati i kako se istraživanja mogu spustiti do pojedinačnih privrednih subjekata, što je izvanredno značajno za proučavanje socijalnog položaja stanovništva u određenom području. Popisi prezentiraju demografske, ali i veći dio drugih promjena na području uprave, privrede i socijalnog života.

U sve tri knjige obrađuju se popisi stanovništva od 1740. do 1857. kada je izvršen prvi moderni popis. Popise su u tom vremenu izrađivale komorske komisije bečkog dvora, kasnije statistički uredi, te vrlo pedantni kanonici koji su obilazili svoje arhiđakonate zapisujući sve važno što su zapazili, a što je prvi iskoristio povjesničar Rudolf Horvat u svojim radovima o pojedinim mjestima zagrebačke nadbiskupije. Za razliku od većine istraživača koji su u naše vrijeme selektivno istraživali demografske probleme na osnovu matičnih knjiga, profesor Petar Korunić je pošao od glavnog izvora o broju stanovnika, tj. popisa, te je na tom poslu ustrajno radio više od deset godina. Kao i svaka znanost i demografska znanost se je razvijala i Korunić pažljivo prati te promjene u metodi popisivanja od 1740. sve do prvog modernog popisa 1857. godine.

U vremenu kojim se bavi Korunić društvo se je sporo mijenjalo, a još sporije reformiralo, jer se radi uglavnom o brojnim ruralnim naseljima koja su bila osnova gospodarskog života. No ipak se je mijenjalo, pa su se mijenjali i popisi te je Korunić uočio što se mijenjalo na osnovu očuvanih popisa u originalu ili preko sekundarnih djela ako se originalni popisi nisu očuvali. Uvijek mu je matrica ista. Prvo piše o izvoru i literaturi, zatim o upravno-teritorijalnoj strukturi u vrijeme tog popisa, postavlja problem i teškoće, a onda objavljuje podatke popisa preko tablica, da bi na kraju izvukao zaključak te gdje je to bilo moguće proveo i komparaciju s prethodnim popisom. Na taj način autor je napisao sjajno, ali i poprilično obimno i komplicirano djelo spominjući periodizaciju samo nuzgredice iako je bio poznat upravo po svojim shemama društvenog razvitka hrvatskih zemalja. Naime komorske konskripcije obuhvaćaju područje hrvatskog i slavonskog provincijala iz 1746/51. i Primorja 1749/50. i sadrže vrijedne podatke o domaćinu porodice i njegovoj obitelji te imovnom stanju. Od 1754/57. do kraja stoljeća navode se i urbarijalne,

odnosno kmetovske obaveze, što je služilo intervencijama u urbarskim odnosima. Popisi poreznih feudalnih obaveza (*computus robotorum*) obavljali su se svake godine i na njih se nastavljaju popisi desetine i devetine, što je poslužilo dr. Josipu Adamčeku za njegova istraživanja prilikom opisivanja ekonomske strukture feudalnog društva u Hrvatskoj i Slavoniji.

Prvi svjetovni popis stanovništva obavljen je na području Hrvatske 1772/74. te 1782. i 1785/7, poznatiji kao Jozefinski popis iz vremena Josipa II. koji su objavili mađarski povjesničari Danyl Dezso i David Zoltan, a o kojem je pisao dr. Ivan Erceg, te popisi 1791/93. i 1797/99. Ti su popisi dali izvanredne podatke o položaju stanovništva i njegovim obavezama osobito ako se kompariraju s Jozefinskim katastrom, a dr. Korunić je više puta naglasio velike daljnje mogućnosti daljih istraživanja na osnovu tog popisa, koji je zahvatio sve zemlje ugarske i hrvatske krune. On je naglasio i važnost mletačkog katastra koji je nastao bilo radom Mletačke uprave bilo za vrijeme prve austrijske uprave i popisa za vrijeme Napoleonovih ilirskih provincija i kasnije, a popise od 1828. do 1857. istraživali su M. Kozličić i A. Bralić, kao i drugi demografski povjesničari. Prvi cjeloviti popis za civilnu i vojnu Hrvatsku obavljen je tek 1827/8. i Korunić mu je u cijelosti posvetio veći dio treće knjige svoje monografije.

Rad Petra Korunića na istraživanju nacije bio je poznat i višestruko cijenjen pa je to došlo do izražaja u sva četiri napisa posvećena životu Petra Korunića neposredno poslije njegove smrti, a Holjevac je naglasio Korunićev savjet za korištenje analitičke, kvantitativne ali i komparativne metode iskorištavanja građe ovih popisa. [Željko Holjevac, In memoriam Petar Korunić (1939.-2018.), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 2, 2018, str. 17-22; Stjepan Matković, U spomen Prof. dr. Petar Korunić (1939.-2018), *Historijski zbornik*, br. 2, 2018, str. 525-526; Arijana Kolak Bošnjak, Petar Korunić (1939.-2018.), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 2018, str. 679-680; Dinko Župan, In memoriam prof. dr. Petar Korunić, *Scrinia Slavonica*, 2019, str. 389-392.]. Korunić se hrabro upustio u veliki posao istraživanja popisa stanovništva kroz stotinu godina. Sistematičan, kakav je bio po prirodi ali i zbog filozofskog obrazovanja, dr. Korunić je projektirao sustav i pokazao put kojim mogu ići – a i moraju sadašnje i buduće generacije povjesničara u Hrvatskoj. Jednaku pažnju je posvećivao civilnoj kao i Vojnoj Hrvatskoj, a i Dalmaciji, Dubrovniku i Istri te ukazao na sve mogućnosti vrlo raznolikih popisa za dobivanje zaključka o životu stanovništva za sve hrvatske pokrajine, tj. Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, dio današnje Crne Gore, odnosno područja Vojne Hrvatske na kojima su provedeni veliki popisi 1775, 1828, 1851, 1858. i brojni mali, odnosno pojedinačni popisi, popunjavajući tako praznine u određenom vremenu kada nismo za te popise ni znali.

Na više od tisuću tiskanih strana dr. Petar Korunić je objavio te popise navodeći vrijeme njihova nastajanja i izvođeci zaključke i komparacije. Tako su nastale brojne tablice i pojedinačna poglavlja posvećena određenom popisu koja su uvijek pisana po istoj matrici. Prva i treća knjiga imaju predgovor, dijelom identičan, u kojem se obrazlaže svrha djela, a onda se donosi kratki povijesni pregled s podpoglavljem o politici i političkim procesima, teritorijalnim i upravnim promjenama, urbanima i urbanizacijama, te poglavlje o historijskoj demografiji, gdje autor obrazlaže suštinu svog projekta i daje određena obrazloženja. Trilogija se sastoji od zbirke popisa stanovništva, a svaki je obrađen tako da autor prvo navodi izvor i tko je pisao o popisu, zatim obrazlaže teritorijalne i upravne, odnosno demografske promjene, a često ima i posebno podpoglavlje o problemima istraživanja, te poglavlje s komparacijom razmatranog popisa s prethodnim popisom, ako postoje istoznačni podaci.

Sklon sistematizaciji autor je popise podijelio u uvodu u četiri razdoblja: Prvo – razdoblje predmodernosti koje obuhvaća statistiku od sredine 18. stoljeća do 1828, tj. do pokretanja

godišnjaka *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie* 1828, odnosno do 1846; Drugo – koje obuhvaća vrijeme promjena od 1846. do 1851. godine; Treće – koje donosi statistiku iz vremena kada je utemeljena modernost 1851/52. do 1862, odnosno 1880. i Četvrto – kao razdoblje modernosti od 1880. do 1918. godine. No njegovo djelo ide samo do 1857. godine, tj. završava s popisom na način kako su onda vođeni svi dalji popisi do kraja Austro-Ugarske monarhije. Međutim autor nije napisao razmatranje o ovim razdobljima, već je popise prezentirao kronološki, pri čemu različiti karakter nekih popisa remeti taj sistem. U uvodnom dijelu vidi se točno što je autor namjeravao učiniti, a objavljena građa u sva tri sveska – koja moramo smatrati cjelinom – ukazuje da je autor stvorio temelje za zaključke prvih triju razdoblja, te da je četvrto razdoblje ostalo izvan okvira istraživanja, ali autor kroz popis literature ukazuje da su mu poznata sva demografska istraživanja u Hrvatskoj.

Prve dvije knjige bile su u tisku za vrijeme autorova života, dok je treću sastavio dr. Željko Holjevac na osnovu pripremljenog materijala, te joj je dao i novi naslov, iako to nije bilo potrebno jer sve tri knjige čine jednu cjelinu, a sastavljene su od prezentacija popisa od 1758. do 1857. godine.

U **prvoj knjizi** Korunić je kao povjesničar 19. stoljeća, ali i filozof, izradio poglavlje nazvano „Historijska demografija“ u kojem je u prvom poglavlju dao pregled konskripcija od kraja 17. stoljeća do 1775, te popis urbarijalnih regulacija od 1774. uključivši tu i popise kmetova radi ubiranja desetine i ratnog poreza. Slijedi osvrt na matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih te osvrt na urbare, katastre i kanonske vizitacije, kao i osvrt na popise stanovništva u Habsburškoj monarhiji 1754. i 1762, 1772, 1772/73, 1776, 1779/80, 1784/87. i 1789. te popise u Hrvatskoj i Slavoniji 1772/73. i 1784/87. godine. Na isti način osvrnuo se je u drugom poglavlju na izvore iz historijske demografije u 19. stoljeću komentirajući svjetovni popis stanovništva u Hrvatskoj 1803. godine i 1805/7. godine. Treće poglavlje je osvrt na objavljene izvore iz historijske demografije iz kojeg se vidi da do Korunićevog rada nije bilo analitičkog rada o toj temi, iako je više autora pisalo o demografiji. Četvrto poglavlje u prvoj knjizi nosi naziv „Etnografska statistika i etnička identifikacija“. Taj problem bio je Koruniću vrlo važan i on se njime bavio tijekom cijelog svojeg radnog vijeka, pri čemu mu je važna i vjerska identifikacija. Peto poglavlje donosi podatke o teritoriju i površini Hrvatske u 18. i 19. st., a tu je dan i osvrt na demografe koji su pisali o demografiji prije i nakon osnutka Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu. Šesto, sedmo, osmo i deveto poglavlje detaljizira popis stanovništva Hrvatske od 1746-1751, kada je izvršen i popis posjeda, zatim kasnije popise u Monarhiji, te popise 1772/73. i zadnji Marija Terezijanski popis izvršen 1782. godine. Veliki posao obavio je dr. Korunić analizirajući Jozefinski popis stanovništva 1784-1787. Naime popis 1784/87. ima tri verzije: bečku, hrvatsku i mađarsku pa je Korunić objavio sve te statistike izvršivši komparaciju. Jozefinski popisi imaju posebno tabele za civilnu Hrvatsku, a posebno za Vojnu krajinu, što taj popis čini izuzetno važnim s time da mađarski popis sadrži kvantitativne podatke i postotke o odnosu muškog i ženskog stanovništva, broj stanovnika u naseljima i kućama, strukturu muškog stanovništva po dobi i obiteljskom statusu, po kući i porodici dobnu strukturu i na kraju komparirajući gustoću naseljenosti prema popisu iz 1802. godine. Posebna je vrijednost Korunićevog rada što ne izostavlja Dalmaciju te analizira austrijski popis iz 1783. i onaj iz 1790. godine. Objavljuje podatke o naseljima i stanovništvu te komparira ova dva popisa što je značajno jer je za vrijeme Napoleonove okupacije znatno izmijenjen sastav stanovništva Dalmacije.

Cijeli ostatak prve knjige posvećen je popisima stanovništva Hrvatske u prvoj polovici 19. stoljeća. Popis stanovništva 1802. izvršen je za sve zemlje ugarske krune, da bi onda popis 1805.

bio proveden na području Provincijala i 1807. na području Vojne krajine. Summariumi ova dva popisa sadrže izvrsne podatke o naseljima i stanovništvu. Sačuvan materijal županijskih popisa i kanonske vizitacije sadrže također podatke koje su već koristili neki naši demografski povjesničari. Korunić korigira M. Lorkovića koji je popis iz 1802. krivo datirao u 1804. godinu. To je već vrijeme modernih popisa pa je Korunić objavio tabele civilne Hrvatske usporedivši za 1802. samo stanovništvo pučkog porijekla za civilnu Hrvatsku i po županijama i po gradovima, pa se tako uspostavljaju komparativne vrijednosti za sve popise 19. stoljeća. Utvrdio je da je prirast stanovništva veći u Slavoniji nego u banskoj Hrvatskoj.

Hrvatska, koja se južno od Save našla pod vlašću Francuza, izvršila je 1811. popis stanovništva za čitavu Iliriju, uključivši Dalmaciju, Dubrovnik i Kotor te Istru. Popis je vršen po kantoni-
ma tzv. Ilirske provincije, pri čemu je jedan kanton mogao uključiti više poreznih općina, a sastavljan je očito u svrhu prikupljanja poreza. U tri distrikta, tj. karlovačkom, riječkom i senjskom nalazilo se 785 naselja sa 204.944 stanovnika. Uoči stvaranja Ilirskih provincija nakon završetka Napoleonskih ratova izvršeno je do 1813. više parcijalnih popisa pojedinih dijelova hrvatskih pokrajina, uključivši i Dalmaciju. Na tablici 164 iskazane su površine županija i pukovnija te kotareva u Dalmaciji i Istri s time da je u svim hrvatskim pokrajinama živjelo 1,710.217 stanovnika. Na tom prostoru od 41.957 kv. kilometara bilo je 16 gradova, 9 vojnih komanda, 48 trgovišta, 3544 sela, 137.381 kuća. Na području civilne Hrvatske živjelo je 1,285.024 osoba. Vojna Hrvatska imala je 1807. godine 386.483 stanovnika, a Vojna Slavonija 213.842 stanovnika. I poslije 1814. Beč je nastojao popisivati stanovništvo, i to posebno za civilnu Hrvatsku, posebno za Vojnu krajinu i posebno za Hrvatsko primorje i Istru. Zbog učestalih teritorijalnih, upravnih, političkih i državnih promjena sve do 1822. popisivači su imali velikih problema. Naime Habsburška monarhija je 1813. zauzela Napoleonove Ilirske provincije te je formirana Kraljevina Ilirija, uključivši tu i Dubrovnik kojemu nije vraćena samostalnost. Još su se uvijek osjećale posljedice francuske vladavine, pa je na pr. Zagrebačka županija popisana samo uz lijevu obalu Save, a desna obala sve do Primorja je pripadala Ilirskim provincijama odnosno Kraljevini Iliriji. Popisi su vršeni često, ali su rezultati popisa silno različiti pa autor navodi da bi samo za istraživanje popisa ovog razdoblja trebalo napisati čitavu knjigu. Popisi su vršeni 1810, 1814/15. i 1817/18. Novi popis načinjen je 1825. godine za sve pokrajine pa i za Dalmaciju. Autor je izvršio usporedbu te je za 1836. u provincijalu, tj. na civilnom području naveo 896.328 stanovnika, u Dalmaciji 323.310, a u Istri 192.564. Dakle ukupno 1,412.202 osoba, dok je na području hrvatske Vojne krajine živjelo 432.516, a u Vojnoj Slavoniji 232.812 stanovnika. Ukupno je u svim hrvatskim pokrajinama živjelo 1825. godine 2,104.690 stanovnika. Popis donosi i podatke koliko je bilo gradova, vojnih komandi, trgovišta, sela, kuća i porodica u nekoj županiji i regimenti, a za Dalmaciju u kotarevima Zadar, Split, Dubrovnik, Kotor i posebno u Istri. Po naseljenosti civilna Hrvatska je bila mnogo gušće naseljena od Vojne Hrvatske. Najveću gustoću stanovništva po kilometru nalazimo u Primorju koje autor naziva Ugarskim.

Sljedeći još detaljniji popis izvršen je 1827/28. također po regijama kao i popis iz 1825. Budući da se već radi o modernom popisu, s jasno određenim sastavnicama, autoru se ovaj popis činio vrlo važan te ga je objavio u cijelosti u trećoj knjizi ove trilogije. Po istom ključu ponovljen je popis 1830/31. godine, 1836. i 1841. godine. Centralni statistički ured u Beču izdaje od 1830. *Godišnjak*, pa su podaci postali dostupni široj javnosti u čitavoj Monarhiji. Podaci iz popisa objavljavani su i u raznim časopisima te su demografski podaci o rastu stanovništva postali predmet mnogih znanstvenih studija, pa i onih koje se bave našim prostorom. Popisi od 1825. do 1831. izvještavaju o čestim teritorijalnim i upravnim promjenama, ali nažalost nisu sačuvani

ili nisu pronađeni svi popisi pa i danas postoje izvjesne praznine u cjelovitom prikazu kretanja stanovništva. U popisu 1841. već se velika pažnja daje konfesionalnoj i vjersko-etničkoj strukturi, a po prvi puta navode se i katoličke župe.

Druga knjiga objavljuje po već uhodanoj shemi popise iz 1847, 1851. te 1854/55, a ovaj zadnji posebno deklarira kraljevstva Hrvatsku i Slavoniju te Dalmaciju, ali se vrši i posebni popis za Vojnu krajinu. I popis iz 1857. koristi naziv kraljevine Hrvatske i Slavonije u naslovima, a taj popis posebnu pažnju daje Zagrebačkoj županiji, jer je Zagreb već uživao položaj upravnog i kulturnog središta za šire područje. Provode se sada komparacije o kretanju stanovništva u duljem vremenskom razdoblju, a ukazuje se i na razlike u odnosu na Habsburšku monarhiju s obzirom na gustoću stanovništva. U ovaj svezak autor je uvrstio i značajno poglavlje „Socijalne i ekonomske strukture stanovništva“ te na primjeru kutinskog distrikta od 1721. do 1782. opisuje položaj stanovništva i daje savjet kako da se istražuju popisi. Za selo Husain i Ilovu, Zbjegovaču te Repušnicu autor donosi prema popisu iz 1721. i 1728. poimenične podatke o domaćinu kao glavi porodice, uz navođenje broja ukućana, površinu zemlje koja je pripadala domaćinstvu, te broj stoke, što omogućava stvaranje zaključka o socijalnom položaju stanovništva. Osobitu pažnju mi je privukao iskaz za trgovište Kutinu iz 1728. sa 68 domaćina. Autor je obradio detaljno i dominij Siska prema popisu 1750. godine. Godine 1592. Osmanlije su spalili 22 naselja, ali se život kasnije obnovio s raznim vrstama kmetova čime se bavio i dr. Josip Adamček. Vrlo važno i spomena vrijedno je posebno poglavlje o etničkim strukturama u Habsburškoj monarhiji zasnovano na popisima prve polovice 19. stoljeća, gdje se na osnovu jezika i kulture pokušava utvrditi etnička identifikacija.

Treća knjiga objavljena je 2019. godine. U njoj se na prvih sedamdesetak stranica s izvjesnim razlikama ponavljaju osnovne postavke iz prve knjige, ali i naknadna promišljanja autora o statistici do kraja 18. stoljeća. Autor zatim komparira popis iz 1802. s popisom iz 1828/30, koji po vrijednosti dolazi na čelo liste izvršenih feudalnih popisa, jer donosi brojne i detaljne podatke za civilnu Hrvatsku i Vojnu krajinu. Za popis 1828/30. nije se gotovo ni znalo da je očuvan dok ga nije dr. Korunić pronašao, a očuvan je u detaljima za svako, pa i najmanje naselje u Hrvatskoj, te ga Korunić objavljuje gotovo u cijelosti, jer osim brojčanih popis donosi i niz drugih važnih podataka. U ovoj knjizi Korunić je objavio i crkveno i teritorijalno ustrojstvo biskupija, župa i distrikta na području Zagrebačke biskupije kao i sumarne podatke iz matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih osoba, pa ovaj popis daje izvanredne podatke za rimokatolike, grkokatolike, pravoslavne, protestante i Židove u pojedinim mjestima Zagrebačke biskupije (str. 383-579). Prof. Korunić ne bi bio Dalmatinac da ne posveti posebnu pažnju Dalmaciji. Detalji iz popisa stanovništva Dalmacije 1830. izvršeni su na nivou kotareva i općina s podacima o upravnj i konfesionalnoj strukturi stanovništva. U 29. poglavlju autor je tabelarno objavio komparacije za 1830/31. godinu za sve hrvatske pokrajine.

I ova knjiga ima posebno poglavlje o etničkoj strukturi stanovništva u Habsburškoj monarhiji gdje ima izvjesnih ponavljanja iz prijašnjih svezaka. No to proizlazi iz toga što je Korunić zaključio da se radi kontinuiteta moraju poznavati počeci predmoderne i moderne statistike te u ovom poglavlju navodi brojne autore iz 30-ih godina 19. stoljeća koji su nam ostavili brojne radove i bez čijih djela mi danas ne možemo a i ne smijemo gledati na razvoj demografskih istraživanja. Dakako da Korunićeva trilogija detaljima i dokazima putem tabela nadmašuje sve do sada objavljeno, te usprkos izvjesnih nedostataka i prečestih ponavljanja, a možda i izvjesne nedorečenosti, predstavlja sjajan pregled popisa stanovništva od polovice 18. do sredine 19. stoljeća koji obogaćuju naše spoznaje o vremenu kriza, ratova i drugih nevolja koje su pogadale

stanovništvo. Iako ne obrađuje popise izvršene od 1848. dalje, ostavljajući izvan svog promatranja *Popis naroda* i druge popise praktične naravi provedene nakon ukidanja feudalizma 1848, Korunić navodi da ih je prikupio ali da ih nije stigao objaviti, smatrajući da to treba biti zadatak nekog drugog projekta koji će proširiti pisanje Vrbanića i drugih službenika Statističkog ureda u Zagrebu, kao i izvrsne knjige Jakova Gele iz 1987. i drugih sjajnih demografa o demografskim promjenama u Hrvatskoj do najnovijih vremena.

U pogovoru spomenute knjige Jakova Gele *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.* iz 1987. akademik Vladimir Stipetić nabrojio je istraživače koji su metodom povijesne demografske analize pisali o popisima stanovništva u 19. i 20. stoljeću, nazivajući Gelinu knjigu izvrsnom i ocijenivši ju najvišom ocjenom (str. 302). Stipetić je naveo da je Gelo imao najviše teškoća s istraživanjem popisa do 1857. godine, a upravo te praznine ispunio je Korunić koji je pronašao, obradio i opisao sve popise izvršene u vremenu Habsburške monarhije do 1857. kada počinje vrijeme moderne statistike. Ono što je akademik Vladimir Stipetić rekao za Gelina istraživanja ja bih rekla i za Korunićeva. Oba su više od deset godina sistematski istraživali demografske popise i Korunić prethodi Geli, pa bi trebalo istom metodologijom obraditi čitavo razdoblje od kada postoji demografska statistika u Habsburškoj monarhiji. Korunić je još u predgovoru prvoj knjizi naveo da je snimio i popise načinjene između 1848. i 1851, ali da bi za njihovo objavljivanje trebao novi projekt. Nadam da će naši povjesničari shvatiti ovu preporuku ozbiljno i objaviti popise do 1880. godine. Pritom Korunić savjetuje, motiviran vlastitim iskustvom, da se istraživanje nastavi za kraća vremenska razdoblja i to ne samo za stanovništvo, već i za poljoprivredu, stočarstvo i druge interesne grupe, kako već popisi omogućavaju jer bi time istraživanje omogućilo stvaranje vrijednih zaključaka o životu ljudi na našim prostorima.

Korunićeva trilogija omogućava nam kontrolu originalnih popisa i uočavanje problema s kojima su se suočavali popisivači, ali i demografi u prošlosti, kada su vršene određene manipulacije u odnosu na etničke podatke, radi postizanja političkih ciljeva. To se može lijepo ustanoviti kod popisa koji se objavljuje u više verzija. U svakom slučaju Korunićevo djelo može se nazvati kapitalnim i monumentalnim, ali nam ono pruža mogućnost nastavka produbljenih demografskih istraživanja i kretanja na općem i regionalnom, kao i na lokalnom planu sve do sela i pojedinih domaćinstava. Autor nam poručuje na više mjesta da statističke podatke moramo nadopunjavati drugim, a ja bih rekla i drugačijim povijesnim izvorima. Uglavnom blago je pronađeno i registrirano a zadatak je budućih demografa da podatke brojnih popisa koje je Korunić obradio na svoj način upotpune živim opisima života ljudi u tom vremenu služeći se interdisciplinarnim izvorima i metodologijom. Na kraju treće knjige dodan je abecedni popis naselja s navodom tabele gdje se mogu naći podaci ako se to naselje analizira. To će znatno olakšati posao lokalnim povjesničarima da istraže kretanja stanovništva u svojem kraju.

O demografskoj slici Hrvatske u prošlosti imali smo vremenski ili prostorno ograničene radove izvrsnih demografa od kojih ističem samo Vladimira Stipetića i Nenada Vekarića, Alicu Wertheimer Baletić te Jakova Gelu iz vremena suvremenosti, ne podcjenjujući ranije statističare Statističkog ureda u Zagrebu koji su obavili ogroman posao s vrlo skromnim sredstvima. No Korunićev rad ne treba staviti iza njihovih. On crpi podatke iz arhivske građe i to za čitavo 18. i prvu polovicu 19. stoljeća, objavljujući sve što je smatrao vrijednim, pokušavajući onda na tabelama izvršiti moguće komparacije. Vrijednost ovih knjiga je što možemo kontinuirano pratiti kako su se vršili popisi i s kojom svrhom od Marija Terezijanskih vremena sve do 1857. godine, dakle u vremenu vladanja Habsburgovaca hrvatskim pokrajinama, uključivši i vrijeme francuske uprave nad većim dijelom naših pokrajina. Monografija je podijeljena u niz poglavlja, ali ne i u

veće vremenske cjeline koje bi mogle biti zasebne monografije. Korunić dijeli monografiju na popise, no oni su uvjetovani političkim prilikama i ciljem organizacije ili reorganizacije upravne strukture. Sklon sistematizaciji svako je poglavlje rađeno na isti način i ima prvo podatke o literaturi i izvorima na temelju kojih je obrađen popis u nastavku, potom obavještenje o teritorijalnoj i upravnoj strukturi, zatim autor detaljno donosi podatke popisa preko tabela i konačno u većini poglavlja nastoji komparirati popise ako ima više verzija ili s prethodnim popisom. No kod nekih popisa očuvano je više interpretacija. Dvije ili tri verzije nekog popisa upućuju da bi ipak trebalo odabrati onu pravu, najsvrsishodniju i najbolju verziju, jer popisi jasno odražavaju ručni način popisivanja s često slabim verifikacijama i dakle s nekim greškama, koje su popisivači otkrili i nastojali ispraviti, odnosno u više slučajeva popis „ispravljali“ radi postizanja političkih ciljeva. Kontinuirano praćenje rezultata popisa čini ovo djelo vrlo vrijednim, ali ne posve dorađenim ni po izlaganju ni po zaključcima, no ono je dorađeno po savjetima kako da se radi dalje, pa tu leže velike mogućnosti budućim istraživačima da ovo blago učine još vrednijim i boljim, odnosno čitljivijim i prosječnom puku stanovnika Hrvatske pristupačnim. Korunićeva trilogija o popisu stanovništva hrvatskih pokrajina kroz stotinu godina prepuna je arhivske građe, ali daje poticaja demografskim povjesničarima da tu građu pretvore u dokumentiranu povijest naroda na hrvatskim područjima u vremenu rušenja feudalizma i stvaranja moderne habsburške pa i hrvatske države. Iako kao gospodarski povjesničar ne mogu uživati niti iskoristiti plodove Korunićevih mukotrpnih arhivskih istraživanja popisa stanovništva od polovice 18. do polovice 19. stoljeća ukazujem da je Korunić u svojoj trilogiji dao izuzetno vrijednu i bogatu građu za dalja istraživanja, popunivši gotovo sve dotadanje praznine.

Mira Kolar-Dimitrijević

Gradani slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850. Priredila i uvodnu studiju napisala Eldina Lovaš, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2020, 242 str.

U svibnju 2020. godine objavljena je i predstavljena knjiga *Gradani slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850.* Knjigu je priredila i za nju uvodnu studiju napisala Eldina Lovaš. Autorica je doktorandica na Sveučilištu u Peču, ima dvije objavljene knjige te više znanstveno-istraživačkih i stručnih radova prvenstveno orijentiranih na demografsku, društvenu i vjersku povijest južne Baranje i Osijeka u razdoblju druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća. Knjiga je izdana u nakladi Državnog arhiva u Osijeku.

Sadržaj knjige obuhvaća: predgovor, uvodnu studiju naslovljenu *O građanstvu slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (9–44) s popratnim poglavljima, *Evidencije slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (45–187), sažetke na engleskom i mađarskom jeziku, priloge, popis ilustracija, izvore i literaturu, kazalo imena te bilješku o autorici.

U *Predgovoru* (7–8), urednik doc. dr. sc. Danijel Jelaš istaknuo je kako je osječka povijest prve polovice 19. stoljeća već uvelike istraživana i obrađivana, no ipak nedostaju temeljne znanstvene studije koje bi pomogle pri oslikavanju osječke povijesti u navedenom razdoblju, što upućuje kako je ova knjiga značajan pomak u nastojanjima da se ovakvi povijesni podatci učine dostupnijim i jednostavnijim za korištenje. Isto tako, urednik je opisao i ulogu Državnog arhiva u Osijeku te fond pod nazivom *Poglavlarstvo slobodnog i kraljevskog grada Osijeka (1809.–1850.)* u kojem se čuvaju objavljeni izvori.

Uvodna studija O građanstvu slobodnog i kraljevskog grada Osijeka (9-44) obuhvaća Uvod (9-22) koji čine tri potpoglavlja, poglavlje Građani Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka: povijesnodemografska analiza podataka (22-43), Zaključak (44) te Evidencije građana slobodnog i kraljevskog grada Osijeka (45-47).

U prvom potpoglavlju *Uvoda* pod naslovom *Stjecanje statusa slobodnog i kraljevskog grada* (9-15) autorica opisuje proces stjecanja statusa slobodnog i kraljevskog grada koji započinje u prvoj polovici 18. stoljeća. Također, autorica navodi kako je u usporedbi s drugim gradovima, Osijek status dobio relativno kasno, odnosno 1809. godine, a razloge pronalazi u dugotrajnom procesu ujedinjenja Unutarnjeg, Gornjeg i Donjeg grada. U sljedećem potpoglavlju *Ostvarivanje građanskog statusa i građanskih prava* (15-19) donosi se opis na koji je način gradsko stanovništvo stjecalo građanski status, pri čemu svakako treba reći kako nisu svi građani mogli dobiti status, a za njegovo stjecanje pojedinci su trebali zadovoljiti uvjete poput materijalnog statusa, vjerske pripadnosti, bračnog statusa i slično. Posljednje potpoglavlje uvodnog poglavlja je *Upisnik građana i Knjiga začasnih građana kao izvori za istraživanje osječkog građanstva* (19-22), a u njemu autorica opisuje oba izvora, njihov izgled te sadržaj, odnosno na koji su način upisani građani u pojedinom izvoru.

Središnje poglavlje uvodne studije je *Građani Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka: povijesnodemografska analiza podataka* (22-43), a sadrži analizirane podatke iz Upisnika građana i Knjige začasnih građana i to uz pomoć kvantitativne, kvalitativne i analitičke metode. U potpoglavlju *Identifikacija građana u Upisniku građana i u Knjizi začasnih građana* (22-23) autorica donosi tablice vezane uz identifikaciju građana u Upisniku građana, koja obuhvaća ime i prezime, godinu stupanja u građanstvo, vjersku pripadnost, zanimanje, bračni status te uplaćenu pristojbu, kao i u Knjizi začasnih građana u kojoj je građane moguće identificirati prema imenu i prezimenu, stupanju u svezu te zanimanju. Sljedeće potpoglavlje *Statistički podatci o građanima* (24-43) sadrži opsežnu analizu građana s obzirom na broj upisanih građana u oba izvora, kao i broj s obzirom na vjeroispovijesti, zatim bračni status, podrijetlo, plemstvo, sinove građana te zanimanja, pritom podijeljena na obrtnička, trgovačka te intelektualna i službenička. Cijelo je poglavlje popraćeno slikama izvora, tablicama te grafikonima u boji.

U *Zaključku* (44) autorica iznosi najznačajnije tvrdnje vezane uz rezultate analiziranih podataka, što svakako može poslužiti kao orijentir za buduća istraživanja temeljena na Upisniku građana i Knjizi začasnih građana.

U poglavlju *Evidencije građana slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* (45-47), točnije potpoglavlju *Način objavljivanja izvora* opisano je kako se knjiga u potpunosti temelji na Upisniku građana i Knjizi začasnih građana te je iznesen cilj objavljivanja koji označava sustavno prezentiranje relevantnih izvornih demografskih podataka o građanima slobodnog i kraljevskog grada Osijeka u prvoj polovici 19. stoljeća. Autorica je također iznijela i na koji su način oblikovane tablice i opisan je sustav kratica.

Nakon uvodne studije slijedi prvo *Upisnik građana* (49-111) u kojemu je abecednim redom navedeno ukupno 1014 osječkih građana. Potom slijedi *Knjiga začasnih građana* (113-187) u kojoj su upisana imena i prezimena, stupanje u svezu te zanimanje za 1098 građana.

Knjiga *Građani slobodnog i kraljevskog grada Osijeka 1809. – 1850.* značajan je doprinos istraživanjima usmjerenim na povijest Osijeka u prvoj polovici 19. stoljeća, ali i onima koja su usmjerena na šira demografska, politička i društvena zbivanja u Habsburškoj Monarhiji u navedenom razdoblju. Prema tome, knjigu treba preporučiti povjesničarima i povijesnim demografima, svima koje zanima demografska povijest Osijeka od 1809. do 1850. godine, ali i široj

javnosti koja među brojnim podacima želi pronaći podatke je li njihov predak uživao status građanina u slobodnom i kraljevskom gradu Osijeku.

Petra Kolesarić

Daniel Schönflug, *A World on Edge: The End of the Great War and the Dawn of a New Age*, New York: Metropolitan Books, 2018, 320 str.

Daniel Schönflug, njemački povjesničar i profesor sa Slobodnog sveučilišta u Berlinu, u knjizi *A World on Edge* donosi sažet prikaz erupcije nasilja, ratova i društveno-političkih kriza nakon Prvog svjetskog rata, ali i nadu u „novo doba“ analizirajući životne priče značajnih europskih i svjetskih umjetnika, intelektualaca, političara i vojnika na kraju Velikog rata i u prvim godinama nakon tog sukoba. Knjiga sadrži šest poglavlja (*The Beginning of the End; A Day and an Hour; Revolutions; Dreamland; A Deceptive Peace; The End of the Beginning*), ne računajući *Prologue* i *Epilogue*, te prikaze slika i crteža poznatih umjetnika (poput *We are Making a New World* Paula Nasha iz 1918. godine ili *St. George and the Dragon* Britona Rivière iz 1909. godine) koji se uspoređuju s društvenom situacijom poslijeratne Europe i svijeta.

Knjiga ne sadrži senzacionalna historijska otkrića analiziranjem već poznate arhivističke građe ili pronalaskom neobrađenih dokumenata – u njoj se obrađuju već objavljeni izvori, a prvenstveno dnevni, korespondencije i autobiografije navedenih protagonista. Njihovi životi analizirani su metodom isprekidanih životnih isječaka, to jest fragmentacijom njihovih životnih iskustava nakon Prvog svjetskog rata. Cilj knjige nije upoznavanje čitatelja s važnim intelektualcima i političarima prve polovice 20. stoljeća, nego prikazati narativ nasilja i velike tragedije koja je pogodila Europu i svijet, a koja nije završila u studenom 1918. godine. Osobe su ustvari „medij“ putem kojeg se iznosi takav narativ, a sličnu metodu koristi i britanski povjesničar Philipp Blom u *Vrtoglavih godinama* i *Rastrganim godinama*. Ljudi u knjizi imali su svoja subjektivna viđenja poslijeratnih događaja kao i percepcije prijeratnog svijeta te percepciju njegove budućnosti, a autor navodi kako sadržaj njihovih dnevnika i autobiografija može biti i kontradiktoran sadržaju povijesnih knjiga. Međutim, Schönflug ponekad „prebrzo“ prelazi s jedne osobe na drugu, nerijetko čak nakon nekoliko rečenica njihova zapisa. Također, iako bi zaključak autora trebao zaokružiti sva životna iskustva koja Schönflug sagledava u svojoj knjizi, autor u zaključku navodi samo opise zadnjih dana života glavnih protagonista zbog čega cijela knjiga nije u potpunosti zaokružena u cjelinu. Još jedan problem knjige može biti pitanje kome preporučiti ovu knjigu, to jest kome bi ona bila namijenjena. Oni koji nisu upoznati u potpunosti s Prvim svjetskim ratom i njegovim značajkama mogu se izgubiti u informacijama koje autor iznosi ili će teže pohvatati narativ priče – no, knjiga bi ih mogla zainteresirati za neke osobe ili procese Velikog rata.

Kao što smo već naveli, Schönflug prikazuje narativ nasilja poslije 1918. godine interpretirajući godine nakon Velikog rata kao godine u kojima se on nastavio – naravno uz određene preinake. Rat, koji je „završio“, ustvari se fragmentirao i decentralizirao – više se ne vodi na frontovima rovovskim ratom u konstantnom *stalemateu* kao što se vodio četiri godine, nego su se rovovi zamijenili ulicama gradova. Nasilje više nije centralizirano samo u Europi – ono se širi u Indiju (gdje Mahatma Gandhi pokušava nenasilnim putem i metodom građanske neposlušnosti osloboditi Indiju od Velike Britanije), Irsku (u kojoj bjesni rat koji zahvaća sve više žrtava, poput irskog aktivista Terencea MacSwineyja koji umire u britanskom zatvoru zbog posljedica štrajka

gladu), Sjedinjene Američke Države (u kojima dolazi do degradacije Afroamerikanaca poput američkog vojnika i heroja rata Henryja Johnsona) i u Rusiju (gdje izbija revolucija i građanski rat u kojem pokušava preživjeti Marina Yurlova koja postaje žrtva režima zbog kozačkog podrijetla). Iz toga proizlazi i pitanje je li Veliki rat uopće završio u studenom 1918. godine – potpisivanjem primirja, ali „bez rukovanja“ potpisnika – ili se on nastavio do sredine 1920-ih godina kad otvoreni ratovi uglavnom prestaju, no ne i društvena kriza koja će prouzrokovati Drugi svjetski rat.

Daniel Schönplflug proučava utjecaj rata na Europu, ali i njegov utjecaj na pojedinca koji prolazi kroz „pakao na zemlji“ uglavnom ne znajući za što se točno bori. Iz takvog narativa proizlaze brojna pitanja oko morala i religijskih vjerovanja vojnika koji su bez posebnih objašnjenja postavljeni na prve linije u rovove sa zapovijedi da pucaju na suprotnu stranu. To se primjerice dogodilo i s Alvinom C. Yorkom, američkim vojnikom koji je odgajan u kršćanskom duhu, koji dolazi u Europu znajući petu božju zapovijed koju je u ratu prekršio nekoliko desetaka puta, ali je postao i junak zarobivši 132 vojnika nakon što se probio kroz njemačke linije – međutim, postoji li za njega, kao kršćanina, opravdanje za odlazak u rat i ubijanje ljudi? Harry Truman, artiljerijski kapetan dočekaio je kraj rata duboko razočaran – bio je zadovoljan što pod njegovim zapovjedništvom nije poginuo nijedan vojnik, ali nikad nije doživio određenu „slavu“ ili doživljaj „junaštva“ u ratu, o čemu je čitao u Homerovoj *Ilijadi*. Vrlo vjerojatno zato što se to u modernom tehnološkom ratovanju ne može ni doživjeti, a Trumanova ambicija koju je imao na početku rata za napredovanje unutar vojne hijerarhije vrlo brzo je nestala te je na kraju rata htio biti običan poljoprivrednik. Naravno, knjiga naglašava da su se neki vojnici borili i za svoja uvjerenja, a tako i za svoju slobodu – poput Arapa s kojima je sve nesreće u borbi za slobodu dijelio Britanac Thomas E. Lawrence podsvjesno znajući da se vjerojatno bore za iluziju jer će postratni svijet ipak konstruirati velike sile. Na kraju rata ti su vojnici bili premoreni od, dotad neviđene, nehumanosti tehnološkog načina ratovanja te konstantnog straha od smrti ili još gore – teškog psihičkog ili fizičkog ranjavanja. Većina njih, s pobjedničke strane, nisu imali snage trijumfalno proslaviti kraj rata, a također ih nije bilo briga za ideje vojnih zapovjednika, diplomata ili političara za koje su se morali borili; dok vojnici gubitničkih snaga nisu imali što za slaviti. Obični vojnici samo su se htjeli sigurno vratiti u komfor vlastitih domova i zaboraviti sukob u koji su na svojevrsni način bili uvučeni upravo diktatom političara za koje su se morali boriti. Utjecaj rata na Europu možda najbolje opisuje autorovo pozivanje na već spomenutu sliku britanskog slikara Britona Rivière *St. George and the Dragon* koja prikazuje Sv. Jurja i zmaja kako leže polumrtvi na stijenama, iscrpljeni od nehumane borbe do smrti.

U knjizi se jasno može primijetiti jaz između pobjednika i gubitnika u ratu, ali se to opet prikazuje preko životnih priča ljudi koji su preživljavali te turbulentne godine. Dok su u nekim državama i gradovima ljudi slavili pobjedu, u drugim se nije ni osjetilo kako se sporazum potpisao u Compègneu u jedanaest sati 11. studenog 1918. godine. Tako se u Parizu u taj dan i taj sat slavilo i pjevalo uz zvona svih pariških crkvi, dok se u Berlinu osjetila tuga, a čulo se samo društveno previranje i strah od revolucije.

Knjiga postavlja i izuzetno bitno pitanje na kraju Prvoga svjetskog rata, a to je pitanje mira nakon što je Europa spustila oružje u ruševinama i slavila svoje preživljavanje. Je li uopće bilo moguće stvoriti uvjete mira koji bi spriječili ponavljanje sličnog sukoba u budućnosti? Saveznici su uspjeli voditi „moderan“ i „totalan“ rat, no hoće li moći postići „moderan“ mir? To su sve razmatranja koja se prožimaju kroz cijelu knjigu. Woodrow Wilson je smatrao da će budućnost Europe i svijeta ovisiti upravo o takvom miru, ali dok je on govorio o uzvišenim idealima koji

bi se trebali poštovati, Georges Clemenceau je smatrao da su Francuzi dobili rat, no da moraju dobiti i mir – što najbolje ocrtava raspoloženje koje je vladalo u Europi nakon rata. Nakon što je mir potpisan, Schönplflug tvrdi kako se u izvornoj građi, to jest u memoarima, dnevnicima i autobiografijama jasno može primijetiti promjena raspoloženja protagonista – dolazi do sveopćeg osjećaja nelagode, nesigurnosti, nedorečenosti, a ponegdje čak i opasnosti od nadolazećih događaja. To se može primijetiti i u retoričkom pitanju njemačkog slikara Georgea Grosza – „Možda nikad zaista nije bilo gotovo?“. Intelektualci su u okolnostima erupcije nasilja osjetili buđenje novih suprotnih i totalitarističkih ideologija koje sa sobom nose destrukciju i sveopću mržnju.

Daniel Schönplflug analizira i percepciju budućnosti koja se može iščitati iz izvorne građe koju je proučavao. David Lloyd George govorio je nakon rata o stvaranju države kakvu zaslužuju heroji, ali Schönplflug postavlja pitanje – koje je društvo vrijedno smrti toliko mladih ljudi i toliko žrtava koje su propatile totalni rat kako bi ga obranile? Mnoge države i mnogi narodi imali su vlastite nade u „novo doba“ – poraženi su se nadali da nametnuti uvjeti neće toliko utjecati na njihove živote, kolonizirani narodi nadali su se nacionalnom oslobođenju i nezavisnosti po Wilsonovom principu, a svi su vjerovali u pravedan i mirnodopski svijet koji bi se mogao stvoriti na ruševinama Velikog rata. Međutim, većina takvih nadanja već je bila uništena u prvim poslijeratnim godinama, a što se nasilje povećavalo to su se narodi morali suočavati s okrutnom realnošću. Tako je upitan i naslov slike Paula Nasha *We Are Making a New World* jer ona prikazuje uništenu šumu i pustoš koju je uzrokovala artiljerijska vatra tijekom rata, dok se u daljini ipak nazire sunce koje ponovno izlazi – međutim i dalje se možemo zapitati je li naslov umjetničkog djela ekspresija nade ili sarkazma.

Na kraju treba navesti i još jednu izrazito bitnu temu koju obrađuje Schönplflug, a to je vraćanje vojnika u svoje rodne krajeve – što je metodom analize života pojedinaca izrazito naglašeno. Kao što smo već naveli, vojnicima nije bilo previše do slavlja nakon rata jer se većina, poput Alvina Yorka i Harryja Trumana, samo htjela vratiti kući obiteljima i nastaviti svoj civilni život, dok je nekolicina odlučila ostati unutar vojne hijerarhije. Međutim, nitko, osim tih vojnika, ne zna koliko su se oni žrtvovali tijekom tog krvavog rovovskog ratovanja, a mnogi su bili obilježeni fizičkim i psihičkim ranama koje neće tako brzo, ako ikad, zacijeliti. Tako su se mnogi vojnici razočarali situacijom koja ih je zadesila u rodnim krajevima. Njemački vojnici vratili su se u svoje domove da bi tamo našli svoje obitelji koje jedva preživljavaju zbog posljedica rata, savezničke blokade i sveopćeg straha od revolucije – mnogi vojnici su završili na ulicama i priključili se vojsci nezaposlenih. Takvu sudbinu doživio je i njemački mornar Richard Stumpf koji se vratio u Nürnberg gdje se nije mogao zaposliti, a nadolazeća revolucija po njegovu mišljenju je zasjenila sve žrtve koje su vojnici podnijeli u ratu zbog čega se pridružio paravojnoj organizaciji Freikorps jer se osjećao napuštenim od društva za koje se borio. Takvu sudbinu dijelili su mnogi njemački vojnici, ali za razliku od Stumpfa, koji je nakon kontrarevolucionarnog nasilja izašao iz Freikorpsa, mnogi su podržavali nasilna sredstva za suzbijanje boljševizma i vraćanje njemačke slave. Pitanje recepcije afroameričkih vojnika posebno je mučilo pripadnike postrojbe poznate kao „Harlem Hellfighters“, koju su činili samo Afroamerikanci i koji su se borili i krvarili u ratu jednako kao svi drugi vojnici. Oni su se pitali hoće li ih SAD dočekati kao heroje kad se vrate kući te hoće li njihova žrtva biti nagrađena u mirnodopskom razdoblju? Doček u New Yorku i Harlemu bili su uistinu trijumfalni, ali ih je ipak pogodio otvoreni rasizam koji se nije mogao ne primijetiti. To navodi i član postrojbe Henry Johnson, takozvani „Black Death“, koji je imao čast održati govor u New Yorku, a kad je došao na pozornicu rekao je ono što ljudi tad nisu htjeli čuti – istinu. Rekao je kako se tijekom rata prema njihovoj postrojbi odnosilo s izrazitim rasiz-

mom, tako „bijeli“ vojnici nisu htjeli imati pozicije pored njihove postrojbe, a čak ni na prvoj liniji borbe nije postojala solidarnost između „bijelaca“ i Afroamerikanaca. Njih se čak slalo u „posebne operacije“ koje su bile preopasne za druge divizije, to jest za „bijele“ vojnike. Na kraju govora Henry Johnson ističe da je on bijelac, da bi na pozornici stajao odmah pored guvernera New Yorka, a ne na posebnoj pozornici pored glavne svečanosti. Za kraj treba naglasiti i vojnike koji se vraćaju svojim domovima i na različite načine pokušavaju pomoći kako drugim vojnicima, tako i zajednicama u rodnim krajevima. Takvu sudbinu dijelio je već više puta spomenuti Alvin York koji se vraća u svoj rodni Pall Mall i počinje se angažirati u organizaciji izgradnje prometnice koja bi povezivala Pall Mall s ostalim okolnim mjestima, a također osniva fond za izgradnju škole u svom rodnom kraju. Tako se i Harry Truman nakon što se vratio u rodni Independence oženio za Bess Wallace i otvorio trgovinu za mušku odjeću Truman & Jacobson kako bi pomogao siromašnim vojnicima nakon rata.

Daniel Schönplüg u knjizi *A World on Edge* koristeći životna iskustva protagonista turbulentnih zadnjih godina Prvoga svjetskog rata i prvih godina poraća prikazuje svijet koji je zahvatilo nasilje. Po njemu tada dolazi do „stvaranja novog čovjeka koji se u 20. stoljeću rodio u plamenu rata i okovima starog svijeta koji se tada trebao uzdići iz pepela i ruševina Europe“. Analiza pojedinačnih iskustva može biti izrazito zanimljiva, a tako i korisna jer takvim istraživanjem dobivamo širu sliku društva koje je nastalo nakon Velikog rata i u kojem će se razviti ideologije koje će uzrokovati puno veći sukob za samo nekoliko desetljeća kasnije.

Karlo Rukavina

Manfried Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške Monarhije*, Matica hrvatska, prijevod Andy Jelčić, Zagreb 2019., 1056 str.

Na valu četverogodišnjih obilježavanja događaja vezanih uz početak i kraj Prvoga svjetskoga rata otvorila se jedinstvena mogućnost dobivanja znatno šireg uvida u istraživačka obzorja povijesti toga prijelomnog događaja. Za hrvatsku povijesnu znanost po prvi se put pojavila poticajna prilika da se na sustavniji način približi tomu ratu, koji je, iz već dobro poznatih razloga, dugo vremena bio površno obrađivan u domaćoj historiografiji, a ni vrijeme od početka 1990-ih nije pridonijelo ispravljanju te nepovoljne činjenice. Unazad nekoliko godina objavljene su neke bitne knjige koje su u prvi plan stavile ratna iskustva i otvorile nove perspektive u sagledavanju hrvatskoga primjera u širem okruženju. No time je samo probijen led. Neki drugi povjesničari sudit će na koji je način kod nas iskorištena stogodišnjica i je li bila riječ samo o prigodničarstvu, hoće li Prvi svjetski rat ubrzo ponovo pasti u zaborav i na margine naše kulture sjećanja ili će postati ravnomjernim dijelom sustavnijih istraživanja.

Dobro je poznata buka koja se u intelektualnoj javnosti digla oko tumačenja uzroka Prvoga svjetskog rata i rasprave u kojoj su, što se tiče marketinških posljedica i uvjerenja na akademskoj sceni, prevagnula stajališta Christophera Clarka u njegovoj sad već nezaobilaznoj knjizi *Mjeseca-ri*. Na žalost, manje je pozornosti u našem povjesničarskom cehu izazvao niz drugih knjiga koje su na različite načine pristupile pitanju odgovornosti, poput monografija Margaret MacMillan, Seana McMeekina, Jean Paul Bleda, Maxa Hastingsa, uključujući i knjigu Anike Mommbauer, koja je prevedena na hrvatski jezik. Svi su ti autori ponudili preispitivanje starih teza o politikama europskih velesila i njihovim napetim odnosima. Pritom je izostala fokusiranija i nijnisanija raščlamba zbivanja u Austro-Ugarskoj, toj složenoj državnoj konstrukciji u kojoj su se

nalazili i Hrvati ili, kako uobičajeno kažemo, upravno razdijeljene hrvatske zemlje. Upravo je zato voluminozna knjiga profesora Rauchensteinerja iznimno privlačna i za naše čitatelje jer u njoj, prije svega na temelju pogleda iz bečkih izvora, mogu pronaći mnoge odgovore na pitanja o anatomiji kasne Habsburške Monarhije i njezinu raspadu, koji je izazvao ogromne promjene u prilično velikom dijelu srednje i jugoistočne Europe.

U pogledu kompozicije ovoga djela, autor kao sastavni dio pretpovijesti Prvoga svjetskoga rata kronološki prati položaj Dvojne Monarhije od početaka 20. stoljeća, napose od aneksije Bosne i Hercegovine i aktivnije vanjske politike Ballhausplatz na Balkanu, čime je ona slijedom svoje tradicionalne uloge izravno sudjelovala u preraspodjeli snaga na tom području, otvarajući tako vrata snažnijoj polarizaciji odnosa koji su već bili poznati od vremena pretresanja Istočnoga pitanja i raspleta sudbine osmanskih područja u Europi. U tom se kontekstu pojavljuju pitanja koja nam se čine i danas aktualnima: što je Bosna i Hercegovina u državnom smislu, zašto je stvorena albanska država i u čemu je bila njezina uloga, kako je carska Rusija gledala na balkanska područja i pristup Jadranskomu moru te kad se razmišljalo o preventivnim udarima da bi se pravodobno zaštitili nečiji državni interesi izazvani suparničkim nacionalizmima. S aspekta unutarnje politike Rauchensteiner je nepristrano prikazao težinu nacionalnoga pitanja u Dvojnoj Monarhiji, ukazujući na prednosti i nedostatke monarhijskoga sklopa za pojedine narode, uzimajući u obzir različite političke, gospodarske, socijalne i vjerske čimbenike. U tom je smislu ukazao na zanimanje susjednih zemalja (Srbije, Italije i Rumunjske), ali i nekih drugih velesila, u vođenju protuhabsburške politike te na sve razlike koje su odlikovale podjelu Monarhije na dvije državne polovice. Dualistička organizacija zasnovana na austrijskom i ugarskom dijelu iznosila je na vidjelo prevlast austronjemačkoga i mađarskoga faktora. Oni su se pak unutar svojih okvira suočavali sa zahtjevima vremena i to ne samo u redefiniranju nacionalnih odnosa nego i u propitivanju posljedica demokratizacije političkoga sustava i vođenja uspješnijega gospodarstva kojim bi se prevladale znatne razlike među pojedinim zemljama. Autor očekivano ne zaobilazi utjecaje i drugih stupova Monarhije, ponajprije dinastije i njezinih prerogativa. Prema njemu, Franjo Josip je permanentno radio na unutarnjoj i vanjskoj konsolidaciji Monarhije, zaključivši nakon Sarajevskog atentata da „država, ako mora propasti, to treba učiniti ‘časno’“ (110). Drugim riječima, car i kralj htio je u zadanim okolnostima rat sa Srbijom kako bi se uklonio problem koji je zahvatio i unutarnje tkivo Austro-Ugarske. To nije bilo ekskluzivno mišljenje vladara, koga bi se naknadno moglo teretiti kao neodgovornoga čovjeka na kormilu Monarhije, nego i stajalište brojnih intelektualaca koje ne bismo mogli smjestiti među radikale, vulgarne populiste ili bezosjećajne avanturiste. Tomu u prilog govori i citat iz Zweigova *Jučerašnjega svijeta*: „Rat u sebi ima nešto veličanstveno, opojno i čak zavodljivo, čemu se teško oduprijeti.“ Ili, primjerice, istupi socijaldemokrata, bečkoga kardinala Pifflla i mnogih drugih eminentnih imena koji su odisali patriotskim sadržajima (127–128).

Ipak, glavnu rol u ovoj knjizi, po mom sudu, preuzima vojska koja se nalazi u prvom planu zbog uloge u „podruštvljavanju nasilja“ i nadolazećem ratnom vremenu, kad se sudbine odlučuju na krvavim bojištima. U obzir valja uzeti i činjenicu da je Rauchensteiner prvoklasni stručnjak za vojnu povijest kojemu upravo analiza toga područja dopušta da jasno predloži događanja na ratištima. Ono što je osobito vrijedno u ovoj monografiji jesu sustavno izloženi podatci i interpretacije koji ukazuju na problem izgradnje učinkovite vojske u multinacionalnoj državi. Tako se vidi da vojni proračun Monarhije raste do izbijanja rata, ali ne u mjeri kao i kod drugih velesila, modernizacija naoružanja zaostaje, a unutar vojske postoje sukobi koji uvjetuju operativne slabosti. Tu je iznesen primjer nonšalantnosti koji pokazuje da je naredba za mobilizaciju za rat

protiv Srbije izdana 25. srpnja, ali je kao službeni datum naveden 28. srpnja jer je između tih datuma bio vikend (151). Osobita je pozornost posvećena analizi ponašanja vojnoga vodstva, napose Conrada von Hötendorfa, koji je bio na čelu glavnoga stožera, ali i onim časnicima koji su zbog vojnih neuspjeha izvršavali samoubojstva. Uz bok vojnomu mehanizmu ide i praćenje razvoja vanjske politike koja je obilježena austrougarsko-njemačkim savezom, pri čemu nam ova knjiga rasvjetljava i niz spornih točaka između Beča i Berlina. Rauchensteiner tako prati razvoj odnosa od harmoniziranja svjetske politike u režiji Wilhelma II. i austrougarske ekspanzije na Balkanu, koji su zrcalili različite geopolitičke ambicije i poglede na gospodarsku isprepletenost srednjoeuropskih sila, do borbe za samopotvrđivanjem i samostalnim nastupima tijekom rata kojima se tragalo za austrijskim identitetom. Rauchensteiner tako bilježi da je taj savez sadržavao dvije istine: ona raširenija govorila je o međusobnoj odanosti, a druga da je riječ o savezu iz nužde kojemu je „srdačnost bila tek trošno proćelje“ (279).

S druge strane, na stranicama ove knjige možemo uočiti kakve su sve ratne ciljeve postavljali protivnici Austro-Ugarske, tražeći za sebe, među ostalim, dijelove Hrvatske, Bosnu i Hercegovinu ili neke druge zemlje, ovisno o aspiracijama različitih pretendena. Rat je tako postao jedinstvena prigoda da se ostvari teritorijalna preraspodjela, pri čemu se može pratiti kako ambicije manjih država prate potezi zaštitnika iz redova velesila, koji su varirali od prijedloga za oduzimanje pojedinih područja Monarhije do konačne odluke o poticanju austrougarskog uklanjanja s političke karte Europe. Rauchensteiner baca dosta svjetla i na ponašanje naroda unutar Monarhije, koji su, prije svega, gledali kako zadovoljiti svoje interese. Te podjele očitovale su se tradicionalno ne samo među političkim predstavnicima nego i u redovima običnih vojnika.

Niz poglavlja opisuje promjenu ratne sreće, utvrđuje totalnu prirodu rata, preobrazbu vojnoga sastava i nestanak staroga tipa vojske koja se morala prilagoditi diktatu ratnih operacija. Iznose se gusti opisi poznate epizode o legendarnoj sudbini Przemysła, visokim gubitcima postrojbi, povredama ratnoga prava, sudbinama zarobljenika, nepovjerenjima prema nelojalnomu stanovništvu, ratnom gospodarstvu i zajmovima, napetim odnosima između civilnih političara i vojnoga vrha, propagandi, pojavi gladi kao predznaku poraza i brojnim drugim temama. S jedne se strane pojavljuju primjeri ratnih grozota obilježeni ogromnim brojem žrtava, a s druge izviru i pojedini slučajevi humanoga lica, poput Božićnoga mira na istočnom bojištu i tretmana prema zarobljenicima, koji su bili sasvim drukčiji u odnosu na iskustva iz Drugoga svjetskog rata, napose onda kad se spominju ratni logori u Mauthausenu i Auschwitzu. Stanje na bojištima poticalo je i euforične rasprave o ratnim ciljevima, pa su tako velik odjek imale i Naumannova ideja o Srednjoj Europi i druge konstrukcije, koje bi u jednoj varijanti protezale germanski blok od Atlantika do Perzijskoga zaljeva, privlačeći na svoju stranu i islamske zemlje, što bi ratu davalo globalnu dimenziju i drukčije poglede na dotadašnji kolonijalni sustav, ali u konačnici dovelo i do toga da Europa nakon rata više ne bi bila ono što je bila prije njega.

Drugi dio knjige prati razvoj situacije kroz prizmu djelovanja mladoga cara i kralja Karla I. (IV.), kojega od dolaska na kormilo Austro-Ugarske obilježavaju pokušaji umanjivanja utjecaja dinastije Hohenzollerna i traženja prihvatljiva izlaska iz rata. Unatoč vladarevim željama da se saniraju nacionalni problemi Monarhije, on se nije usudio dirati u ustavne strukture, pokazavši da nije imao kapacitet vođe spremnoga na korjenitije zahvate. Obnovio je financijsku nagodbu s Ugarskom i rad Carevinskoga vijeća u Beču, što u konačnici nije zaustavilo unutarnje sporove i sukobe. Mirotvorni pokušaji izraženi u formuli „mira bez pobjednika i pobijedenih“ su propali, a ulazak SAD-a u rat i Wilsonova politika zapečatili su sudbinu Monarhije. Ni izlazak Rusije iz rata nije osigurao opstanak. Štoviše, čini se da je lijeva revolucija poticala socijalna gibanja koja

su stvarala unutarnje frontove, odbacivanje lojalnosti i konačno unutarnje urušavanje srednjoeuropskih dinastija.

Iz hrvatske perspektive knjiga nam donosi neka nova saznanja. Primjerice, možemo vidjeti da protusrpske demonstracije nakon ubojstva Franje Ferdinanda i Sofije nisu bile tako žestoke samo u Zagrebu ili Sarajevu nego i u austrijskom dijelu Monarhije, gdje i nije bilo srpske populacije (134), ili da je atentat na prestolonasljednika zapravo učinio „neaktualnima“ nastojanja oko trijalističke preobrazbe države (137), što je bilo privlačno znatnomu dijelu hrvatskih političara. To bi značilo da je time bio ispunjen jedan od ciljeva srpskih nacionalista koji su smatrali da bi planovi Franje Ferdinanda ugrozili njihov utjecaj na ideju provedbe jugoslavenskoga integralizma mimo Beograda. Doduše, pokazuje se da je rat i dalje poticao rasprave o reorganizaciji Monarhije, ovisno o stanju na bojištima, pa čak i lansirao ideje o uključivanju Srbije u Habsburšku Monarhiju, čime bi se pod nadzorom Beča i Budimpešte rješavalo južnoslavensko pitanje. Pojedina poglavlja neminovno su istaknula nezaobilaznu ulogu Svetozara Borojevića i njegovih postrojbi na ratištima u Galiciji i na Soči, iskorišteno je jedno izvješće Slavka Kvaternika kako bi se istaknuo problem vrlo loše opskrbe vojnika na talijanskoj bojišnici te se spominje imenovanje generala Stjepana Sarkotića na položaj vojnoga namjesnika u BiH. Dio posvećen suzbijanju pobune mornara u Boki kotorskoj obuhvatio je i širu analizu situacije na istočnojadranskoj obali. Tako je protumačena koncepcija admirala Hausa i njegovo učinkovito provođenje vojne zaštite obalnoga područja (239), ali su iznesene i nepovoljne ocjene dosegâ admirala Maksimilijana Njegovana, koji je, prema autoru, „propustio ometanje savezničke flote u Jadranu“ (884). Pazeći da ne upadne u stereotipni prikaz, Rauchensteiner pokazuje da su se Hrvati uza Slovence, Bošnjake (to bi bili svi vojnici koji su se borili pod bosanskim fesom) i Slovake tijekom znatnoga dijela rata istaknuli kao pouzdani kadar i odani vojnici, za razliku od masovnijega dezerterstva koje se javljalo kod pripadnika nekih drugih naroda, osobito apostrofiranih čeških postrojbi (304). Pritom je zaključio da se vojska borila „do određene mjere za zajedničke vanjskopolitičke ratne ciljeve, no narodi Carstva su mislili svaki za sebe“ (315). Nacionalni aspekt došao je do izražaja prigodom ulaska Italije u rat na strani Antante, kad se pokazalo da su hrvatski vojnici bili vrlo motivirani za borbu zbog talijanskih pretenzija sve do ušća Neretve. Kad se piše o unutarnjim protivnicima Dvojne Monarhije, spominju se i rijetki Hrvati koji su težili uspostaviti „nacionalnu neovisnost“ izvan Austro-Ugarske (259). Riječ je dakako o pripadnicima Jugoslavenskoga odbora koji su svoje uporište našli u zemljama Antante, povezali se sa službenom Srbijom i razvili jugoslavenski program, koji je otpočetakâ išao za rušenjem crno-žute Monarhije. U tom se kontekstu heterogena Habsburška Monarhija predstavljala kao privjesak Njemačke i pruskoga militarizma koji je zbog europske budućnosti trebalo zaustaviti u širenju moći. Slijedom toga, kolo sreće okrenulo se prema zagovornicima jugoslavenskoga pokreta, koji je prevagnuo i unutar Monarhije, što je bilo očito po učincima Svibanjske deklaracije i ne baš uspješnim težnjama da se povuku što povoljnije granice južnoslavenske države *in statu nascendi*. Posljednji napori vladara i austrijske vlade da pri kraju rata pristanu na reformu dijela Monarhije bili su zakašnjeli pokušaj ispravljanja urušene politike dualizma.

Rauchensteiner u pogovoru knjige zaključuje da je propast Monarhije bila uočljiva i prije rata zbog njezina složenog ustrojstva i unutarnje nestabilnosti. Na taj način nije pokazao neki oblik nostalgije za propalom tvorevinom. U pogledu nikad završene rasprave o odgovornosti za izbijanje rata pozvao se na često korišteno načelo da pobjednici isključivu krivnju za sukobe prebace na poražene neprijatelje. Iznio je podatke o spremnosti vladara i vojnoga vrha za ratovanje. Pridodao je i pregled kulture sjećanja o ratu u pojedinim sastavnicama nekadašnje

Austro-Ugarske, svrstavajući Hrvatsku među one zemlje koje imaju „vrlo malo spomenika“. Sve u svemu, Rauchensteinerova je knjiga kapitalno djelo o Prvom svjetskom ratu, a glavna joj je vrлина njegovo iscrpno tumačenje iz perspektive austrijskih izvora i literature. S obzirom na ulogu Austro-Ugarske i habsburške dinastije, to nije mala stvar.

Stjepan Matković

Dinko Čutura, *Stjepan Sarkotić: posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine*, AGM, Zagreb 2019, 491 str.

Sa stogodišnjom obljetnicom izbijanja Velikog rata, hrvatska historiografija je bila svjedok eksplozije djela na temu tog sukoba, do tada donekle zapostavljenog i nedovoljno istraženog od strane hrvatskih povjesničara. Čak i danas, unatoč velikom naporu brojnih hrvatskih povjesničara, taj sukob i sudjelovanje Hrvata u njemu nije dovoljno istraženo i poznato ni stručnoj, a kamoli široj javnosti. Premda su historiografski relevantni radovi i knjige na temu Velikog rata sve brojnije, ta djela kvalitativno uvelike variraju, dok su tematski ograničena dosega, često se fokusirajući samo na vojnu ili lokalnu povijest. Premda su i takvi doprinosi hvalevrijedni, nemoguće je otići se dojmima kako je na temu Velikog rata istovremeno izrečeno jako malo i jako puno.

Iz tog razloga je pohvalno vidjeti kako mnoge državne institucije, poput muzeja i arhiva, nastavljaju sa donošenjem novih publikacija, čime se polagano širi doseg hrvatske povijesne znanosti na temu Prvog svjetskog rata. Svoj veliki doprinos je donio i Hrvatski državni arhiv organiziranjem izložbi, okruglih stolova i izdavanjem publikacija; sada je svoj osobni doprinos dao i ravnatelj te uvažene institucije, dr. sc. Dinko Čutura. Čutura, koji je doktorirao na temi života i djelovanja general-pukovnika Stjepana baruna Sarkotića od Lovćena, nastavio je svoje istraživanje o tom vojnom i političkom lideru, te je svoj rad okrunio izdavanjem knjige naslova *Stjepan Sarkotić: posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine*. Knjiga je objavljena 2019. godine u nakladi izdavačke kuće AGM.

Ova biografija general-pukovnika Sarkotića predstavlja ambiciozan pokušaj da se analizom dosad korištenih, ali i novih izvora stvori cjelovita slika o barunu Sarkotiću, njegovom vojnom i političkom djelovanju, ali i osobnom životu, kulturnom djelovanju, uvjerenjima i karakteristikama tog važnog i previđenog sudionika i stvaratelja hrvatske povijesti. Čutura analizira Sarkotićev život od njegovih najranijih dana, razrađujući tok njegova života kronološkim redoslijedom.

Veliku pažnju Čutura, kao vojni povjesničar, pridaje predratnom razdoblju, kada Sarkotić djeluje kao stožerni obavještajni časnik, ali i kao zapovjednik 5. pješadijske brigade u Tirolu. U sklopu tog dijela knjige, Čutura predstavlja Sarkotićeve studije o borbenoj spremi carske ruske vojske, kao i dvije studije o potencijalnom budućem ratu s Italijom. Upravo je to vjerojatno najbolje osmišljen i najbolje realiziran dio ovoga djela. Čutura komparativističkom metodom analizira sličnosti i razlike koje u svojim studijama donose Sarkotić i feldmaršal Conrad von Hötzendorf, koji će kasnije ostvariti slavu kao načelnik glavnog stožera austro-ugarskih snaga. Oba vojna čelnika prepoznaju iste probleme i svoje studije započinju s istih stajališta: savez s Italijom je zbog njenih iredentističkih težnji nestabilan, te se mora očekivati kako će u najpogodnijem trenutku izdati Austro-Ugarsku Monarhiju; Austro-Ugarska stoga mora ojačati svoje obrambene pozicije na granici; talijanske snage će u prvim tjednima rata brojčano nadjačavati austro-ugarske snage, stoga je od najveće važnosti ostvariti kvalitativnu i logističku nadmoć. Ipak, metodom komparacije i analiziranjem talijanskih poteza u prvim tjednima njihovog

ratnog napora Čutura dolazi do zaključka kako su se Sarkotičeve operativne i strateške analize pokazale točnijima od Conradovih. Čutura analiza Sarkotičevih doprinosa obrambenim planovima i naporima Austro-Ugarske Monarhije na Dolomitima, Soči i u Tirolu predstavlja kvalitetan doprinos hrvatskoj vojnoj povijesti; jedina zamjerka se može dati nedostatku karata kojima bi se možda lakše prikazao doseg Sarkotičevih planova.

Čutura analiza Sarkotičevog sudjelovanja na srpskom bojištu kao vođe 42. domobranske divizije se temelji na njegovoj analizi Sarkotičevih dnevnčkih zapisa i korespondencije s nadređenim i podređenim časnicima. Čutura uspješno dočarava i interpretira važnost djelovanja „Vražje divizije“, koja je – suprotno od većine austro-ugarskih postrojbi koje su sudjelovale u napadu na Srbiju 1914. godine – s uspjehom izvršila svoje zadaće. Sarkotičeva inicijativa, koja se često temeljila na njegovom nepovjerenju prema nadređenima za koje je smatrao da nemaju realnu predodžbu stanja na terenu, uvelike je doprinijela smanjenju broja žrtava njegovih vojnika; na širem operativnom planu, njegova samoinicijativna organizacija obrane mostobrana na južnom boku austro-ugarskih snaga je spriječila veću katastrofu prilikom povlačenja carskih i kraljevskih postrojbi nakon neuspjeha na Ceru. Sarkotičevo djelovanje u Srbiji je uspješno stavljeno u širi operativni i strateški kontekst, čime se omogućava kvalitetan uvid u razloge neuspjeha prve austro-ugarske invazije na Srbiju, a sve je potkrijepljeno dvjema kartama i izvorima koje omogućuju kvalitetniji uvid u problematiku iz perspektive zapovjednika.

Sarkotičevo razdoblje kao poglavlara okupiranih teritorija Srbije, a potom i zemaljskog poglavlara Bosne i Hercegovine te vojnog upravitelja Dalmacije je detaljno obrađeno na temelju Sarkotičeve ostavštine, kao i druge arhivske građe. Čutura stavlja Sarkotića u širi kontekst Monarhije i opisuje nedaće kojima se on kao zemaljski poglavar morao suprotstaviti: nepovjerenje velikog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva, nerazumijevanje nadređenih, posebice u zajedničkom ministarstvu financija pod čiju ingerenciju je potpadala i Bosna i Hercegovina, te naponi vojnih zapovjednika da preuzmu veću ulogu i kontrolu u Bosni i Hercegovini nauštrb civilnih vlasti. Velika je pažnja posvećena stanju u Bosni i Hercegovini prije Sarkotičeva dolaska na poziciju zemaljskog poglavlara i nestabilnoj političkoj situaciji u kojoj su sva tri konstitutivna naroda nastupala s različitim ciljevima i zahtjevima. Čutura se ovdje bavi i Sarkotičevim djelovanjem za rješavanje južnoslavenskog pitanja u Monarhiji, gdje se on zalaže za ujedinjenje Bosne i Hercegovina s Trojednom Kraljevinom unutar okvira zemalja krune sv. Stjepana. Kako je rat odmicao, Sarkotić se sve više priklanjao trijalističkom rješenju južnoslavenskog pitanja. Također se opisuje i njegova uloga u važnim političkim procesima u Bosni i Hercegovini, primjerice njegovo djelovanje prema pitanju Banjalučkog procesa. Ovo razdoblje Sarkotičeva djelovanja Čutura obrađuje više deskriptivno nego analitički, te bi ova cjelina mogla biti potpunija da je donesena usporedba Sarkotičevih poteza s onima poglavlara drugih teritorija, posebice okupirane Srbije, Crne Gore i Poljske. Premda Čutura navodi kako je general pješadije Anton Lipošćak u svojstvu zemaljskog poglavlara okupirane Poljske bio manje uspješan nego Sarkotić, komparativna analiza njihovog djelovanja svakako bi omogućila lakši uvid u razloge takve ocjene.

Veliki je naglasak stavljen i na Sarkotičevo poslijeratno političko djelovanje u emigraciji, gdje kritički nastupa prema hrvatskim strankama unutar Kraljevine SHS, posebice prema HRSS-u i Stjepanu Radiću. Sarkotić hrvatskim političarima zamjera njihovu metodu borbe protiv srpske hegemonije u novoj državnoj zajednici, smatrajući njihove poteze nedovoljnima ili promašenima. On svoju djelatnost u emigraciji provodi putem publicistike i kao vođa Hrvatskog komiteta, a Čutura navodi kako postoji mogućnost i da je zajedno s drugim bivšim carskim časnicima planirao oružanu borbu protiv nove države. Donosi se i uvid u njegove kontakte s drugim hr-

vatskim političkim pokretima u emigraciji, posebice onima oko HSP-a i ustaške organizacije u 1930-im godinama. Ipak, ova problematika nije analizirana dovoljno kritično, te s nedovoljnim kontekstom nove političke realnosti, kako u unutarnjoj, tako i u vanjskoj politici Kraljevine SHS i Jugoslavije. Sarkotićevi se stavovi prenose, ali nedostaje njihova interpretacija, čime se stječe dojam potpunog prihvatanja suvremenikovih shvaćanja političkih pitanja Kraljevine SHS; s obzirom da Sarkotić nije stupio na tlo Hrvatske nakon 1918. godine, male su šanse da je mogao biti u potpunosti upućen u političko stanje u Hrvatskoj i Jugoslaviji, stoga je takav pristup bez nužnog odmaka nažalost nedovoljan.

Kao dodatak glavnom tekstu donose se brojni dokumenti i korespondencija, koja nam pruža direktan uvid u baruna Sarkotića. Ovi dokumenti svakako predstavljaju ne samo vrijedan dodatak ovoj biografiji, nego i kvalitetan izvor za proučavanje šire tematike političke i vojne povijesti Austro-Ugarske Monarhije u Prvom svjetskom ratu. Na kraju djela je također priloženo desetak fotografija, uključujući i izvod iz matičnih knjiga, kao i već spomenute karte stanja na srpskom bojištu 19. kolovoza 1914. i u rujnu 1914. godine. Nažalost, treba se osvrnuti i na lekturu knjige koja nije bila na najvišoj razini, stoga je u samom djelu prisutan velik broj tiskarskih greški, kao i stanoviti broj faktualnih grešaka i grešaka u navođenju. Kao primjer toga može se uzeti navođenje slavnog britanskog vojnog povjesničara i teoretičara Basila Lidella-Harta kao francuskog autora zbog navođenja francuskog prijevoda engleskog originala. Ipak, treba također naglasiti kako je korištena literatura raznovrsna i kvalitetna, te daje čvrste temelje za ozbiljan historiografski rad.

Može se zaključiti kako je ovaj rad, usprkos svojim nedostacima, vrijedan doprinos hrvatskoj historiografiji devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Premda na određenim mjestima nedostaje komparacije i interpretacije koje bi Sarkotićevo djelovanje kvalitetnije smjestili u povijesni kontekst i omogućile jedan objektivniji pregled njegovog djelovanja, riječ je o ozbiljnom djelu koje može biti korisno i profesionalcima i zainteresiranoj široj javnosti. Možemo se nadati kako objavljivanje ovog rada predstavlja nastavak trenda zainteresiranosti za hrvatsko sudjelovanje u Velikome ratu, ali i predratno i međuratno razdoblje, čime bi se uvelike produbilo naše razumijevanje hrvatske povijesti devetnaestog i dvadesetog stoljeća, a potencijalno i ispitale neke postojeće paradigme o ovom razdoblju hrvatske povijesti.

Petar Miočević

Josip Črep, *Međimurci u svjetskim ratovima. Građa za povjesnicu Međimurja*, Čakovec: Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu, 2019., 462 str.

Premda je njegova popularnost povodom nedavnih stogodišnjica njegovog početka i kraja porasla, Prvi svjetski rat u hrvatskoj historiografiji i javnosti i dalje ostaje zasjenjen Drugim svjetskim ratom. Slično tome, čak i uslijed opterećenosti hrvatskog društva ratnim i poratnim zbivanjima iz 1940-ih godina, sudbina Međimurja i međimurskih ratnih veterana, novačenih u mađarske postrojbe, uglavnom izmiče iz sfere njegovog zanimanja. Pored opće dominacije narativa o ustašama i partizanima, tome je pridonio i negativan stav prijašnjih političkih režima (a sukladno tome i historiografija) prema Međimurcima kao borcima na neprijateljskoj strani, gubitničkoj u oba rata. Upravo zbog toga, a nastojeći popuniti historiografsku prazninu te tako očuvati sjećanje na svoje suborce, međimurski amaterski povjesničar Josip Črep (1922.-2019.) prionuo je višedesetljetnom sakupljanju arhivske građe, što je naposljetku, na samom kraju njegovog života, rezultiralo objavom životnog mu djela, knjige *Međimurci u svjetskim ratovima*.

Koristeći spomenutu arhivsku građu, skupljenu iz danas rijetkih mađarskih knjiga, poput propagandne knjižice *U službi ideja frontovskih ratnika* (1942.), ali i pomoću osobnih kontakata s poznanicima i nekadašnjim suborcima, Josip Črep omogućio je objavu slikovnih i pisanih podataka o nekoliko stotina međimurskih veterana Prvoga i jednako toliko veterana Drugoga svjetskog rata, čime je podnaslov promatranog djela – *Građa za povjesnicu Međimurja* – višestruko opravdan. Ipak, uslijed autorovoga amaterskog bavljenja historiografskim radom, u knjižnom narativu prisutne su neke karakteristične boljke, poput pojednostavljenog, pa ponekad i naivnog prikazivanja kompleksnih povijesnih zbivanja (poput uzroka Prvoga svjetskog rata), te mjestimičnoga nepreciznog korištenja terminologije. Također, nedovoljna kritičnost pristupa prema izvorima i određena razina njegove subjektivnosti, uvjetovana vjerojatno lokalpatriotskim sentimentima, interpretativne dijelove knjige čini manje kvalitetnima od dijelova posvećenih izlaganju same građe. U prikazivanju ovog djela, ali i njegovom korištenju, najbolje je stoga promatrati ih odvojeno.

Sukladno naslovu knjige, njezina je struktura podijeljena na dvije velike cjeline – Prvi i Drugi svjetski rat, između kojih je smješteno poglavlje posvećeno Međimurju u međuratnom razdoblju. Nakon kratkog pokušaja prikaza Prvoga svjetskog rata iz triju perspektiva i smještanja Međimuraca u kontekst austrougarskih vojnih postrojbi, u prvom navedenom dijelu Črep donosi *Ratne i vojničke fotografije Međimuraca u Prvome svjetskom ratu, intervjue i raznu vojnu dokumentaciju*, odnosno materijal iz osobnog arhiva posvećen osamdesetak veterana, najčešće galicijskog bojišta. Premda je uglavnom riječ tek o vojnim podacima o prikazanim osobama, iz autorovog poznavanja njih ili razgovora s njihovim potomcima proizašle su i mjestimično zabilježene osobne ratne anegdote i dodatan slikovni materijal, uslijed čega količina podataka varira od osobe do osobe. Drugi dio teksta posvećenog Velikom ratu šturijeg je karaktera, budući da se radi o kratkim izvadcima iz već spomenute veteranske knjižice tiskane tijekom mađarske okupacije Međimurja 1942. godine. Premda je, nažalost, izostao osvrt na korištene izvore, podatci o njihovim vlasnicima omogućuju potencijalna daljnja istraživanja. Važno je napomenuti i da je autorov prikaz Prvoga svjetskog rata dijelom izašao iz okvira samih bojišta, uslijed čega je osvijetljen i dio krvavoga mađarskog gušenja tzv. Međimurske revolucije 1918. godine. Smještajem središnji dio knjige, posvećen Međimurju u razdoblju od oslobođenja 1918. do početka Travanjskog rata 1941. godine, uglavnom je posvećen boravku VIII. konjičkog puka u čakovečkoj vojarni, ali i pripremama za novi rat. Kao posebno zanimljivi pritom se ističu dijelovi posvećeni djelovanju ustaške i mađaronske pete kolone krajem 1930-ih i početkom 1940-ih godina, dok pažnju zaslužuje i autorovo promišljanje o razasutosti i neadekvatnoj obradi izvora posvećenih tom razdoblju međimurske povijesti. Naposljetku, najvažniji dio knjige, uslijed samog autorovog sudioništva u tom ratu pisan znatno sigurnijim stilom, zauzima *Drugi svjetski rat*, odnosno prisilna mobilizacija međimurskih mladića u mađarsku okupatorsku vojsku. Navodeći već spomenutu poslijeratnu stigmatizaciju ratnih veterana kao uzrok dosadašnjoj slaboj istraženosti njihovih sudbina, Črep – sukladno već opisanoj metodi – prikazuje ratne putove stotinjak Međimuraca (uključujući i sebe), odnosno prenosi vlastoručno sabrani materijal iz čakovečkoga Arhiva za obranu o dodatnih šestotinjak osoba. Pored tih osobnih priča, uglavnom sastavljenih od narativa o mobilizaciji, odlasku na Istočnu bojišnicu i padu u sovjetsko zarobljeništvo ili ratnoj pogibiji (ali i sretnim povratcima kući), autor u tom dijelu, uvodeći u njega i memoarističke elemente, piše i o mađarskoj okupacijskoj strukturi u Međimurju, njezinim oružanim snagama i stradavanju civilnog stanovništva. Naposljetku, manji dio poglavlja o Drugom svjetskom ratu posvećen je i međimurskim partizanima, borcima Kalničkoga partizanskog odreda, i njihovoj (ne)aktivnosti na međimurskom prostoru.

U zaključnom dijelu svoje knjige, Josip Črep sažeo je zajedničke karakteristike opisanih ratnih sudbina dviju generacija Međimuraca koje su se, unatoč dvadesetogodišnjem razmaku i smjenama režima, u glavnini slučajeva borile na istom galicijskom bojištu. Premda njegovo djelo u historiografskom smislu pokazuje nedostatak profesionalnoga vodstva, što je kritika koju je ponajprije potrebno uputiti priređivaču knjige, moguće je složiti se s ocjenom akademika Felletara kako *Međimurci u svjetskim ratovima* predstavljaju dokaz o mogućnostima amaterskog doprinosa stjecanju spoznaje o prošlosti. Višedecenijskim sakupljanjem arhivske građe Josip Črep zadužio je međimursku i hrvatsku historijsku znanost, priredivši izvorni materijal za njegovu daljnju obradu i uputivši na neka od zaboravljenih književnih djela. No, također, svojom knjigom Črep je uistinu ispunio u njezinom pogovoru izrečenu namjeru da njezinom objavom doprinese skidanju nepravedne stigme s međimurskih veterana, popuni njome uzrokovanu prazninu u historiografiji Međimurja i Hrvatske i time pomogne očuvanju kolektivnog sjećanja na prečesto zaboravljane međimurske ratnike.

Saša Vuković

Desničinih epistolar. Svezak I (1910.–1945.), uredio Drago Roksandić, FF press, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2020, 417 str.

Desničinih epistolar (1910.–1945.) svečano je predstavljen u Auli Rektorata Sveučilišta u Zagrebu 11. prosinca 2019. godine u sklopu kulturno i znanstveno bogatog programa *Desničinih susreta 2019.* održanih od rujna do prosinca iste godine. O dugogodišnjem procesu rada na objavi epistolara govorili su profesor emeritus dr. sc. Drago Roksandić kao urednik izdanja te suradnici – dr. sc. Jadranka Brnčić, dr. sc. Uroš Desnica i dr. sc. Sanja Roić, dok je predstavljanje moderirao Boris Bui, urednik FF pressa.

Prvi svezak *Desničinih epistolar*, objavljen 2020. godine u izdanju FF pressa i Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, proizvod je sedmogodišnjeg, ponajprije individualnog rada Drage Roksandića započetog 2012. godine, a potom kolektivnog istraživačkog rada na rukopisnoj ostavštini Vladana Desnice. Nju je Desnica osobno sudio i pohranio u nekoliko kutija te je tako u kutiji „Prepiska do 1945“ ostala sačuvana korespondencija objavljena u ovom prvom svesku epistolara. Urednik Drago Roksandić u uvodnom tekstu „Osobna prepiska i umjetnički opus: Povodom prvog sveska *Desničinih epistolar*“ daje uvid u nastanak izdanja ističući kako je ideja proizašla iz njegove tridesetogodišnje i kontinuirane posvećenosti projektu *Desničinih susreta*. Za potrebe spomenutog znanstvenog skupa često se koristio Desničinom osobnom ostavštinom pa je tako u svom radu naišao na kutiju od oko 270 pisama velikog i raznog broja pošiljatelja, iz čega je nastala ideja o objavi kritičkog izdanja sačuvane Desničin korespondencije. Individualni pothvat ubrzo je zbog opsežnosti prerastao u zajednički projekt jer kako ističe Roksandić: „[š]to sam više napredovao u radu na transkripciji i kritičkoj provjeri izvora, širio se krug ljudi koje sam morao, bolje rečeno, htio konzultirati. Vlastitim istraživanjima i u dragocjenoj komunikaciji s drugima, rad na *Desničinih epistolaru* sve je više postajao kolaborativni projekt.“ (str. 12). Projekt tako ne bi bio moguć bez pomoći potomaka Vladana Desnice: mr. sc. Olge Škarić, dr. sc. Jelene Ivičević-Desnica, dr. sc. Nataše Desnica te dr. sc. Uroša Desnice koji se osobno brine o očevoj rukopisnoj ostavštini. Oni su, zahvaljujući povjerenju stvorenom tijekom rada na *Desničinih susretima* te projektu obnove i revitalizacije Kule Stojana

Jankovića u Islamu Grčkom, bili spremni na suradnju ponajprije dajući na korištenje Desničinu ostavštinu, a potom i sudjelujući u izradi ovog izdanja. S obzirom na jezičnu i kulturnu raznolikost sačuvane korespondencije, bilo je potrebno konzultirati i velik broj raznih jezičnih stručnjaka, romanista, slavista, germanista, latinista, lingvisti i drugih, ali i povjesničara radi identifikacije korespondenata.

Rezultat rada jest ovo izdanje od preko 400 stranica, s 270 transliteriranih i transkribiranih pisama, tridesetak izvornih fotografija, reprodukcija obiteljskih fotografija i pisama, kronološkom tablicom korespondencije te četiri kritička i dijaloška eseja o sačuvanoj prepisci te problemima koje ona aktualizira. Pored već spomenutog Roksandićevog uvodnog teksta, svojim priložima pridonijele su: dr. sc. Jadranka Brnčić, dr. sc. Virna Karlić i dr. sc. Sanja Roić. Jadranka Brnčić iznijela je strukturalne karakteristike epistolara u tekstu „Korpus prepiske kao kaleidoskop granica“, dok su Virna Karlić sa slavističkog, a Sanja Roić s romanističkog stajališta u vlastitim čitanjima analizirale antropolingvističke, sociolingvističke i kulturnolingvističke probleme u tekstovima „Desničin *Epistolar*, svjedočanstvo o jezičnoj raznolikosti i bogatstvu“ i „Prepiska kao polifoni obiteljski roman“. Iz strukture i sadržaja epistolara vidljivo je da je ovaj svezak, kako ističe Roksandić, „nastao iz potrebe da se Desnicu kao čovjeka-umjetnika promisli unutar njegovih vlastitih obzorja“ (str. 8), želeći tako pokazati veliko poštovanje prema opusu i osobi Vladana Desnice. Začetkom ovog pothvata može se smatrati objavljivanje svih historiografskih radova Drage Roksandića o Vladanu Desnici i Desnicama 2017. godine u knjizi *Iluzije slobode. Ogleđi o Vladanu Desnici*, koja je, kako sam autor tvrdi, poslužila kao neka vrsta predgovora *Desničinom epistolaru*.

Vladan Desnica rodio se u Zadru 1905. godine gdje je pohađao i osnovnu školu. Otac Uroš Desnica bio je doktor prava iz ugledne srpske obitelji koja je imala važnu ulogu u kulturnom i političkom životu Dalmacije 19. i 20. stoljeća. Uroš i njegov otac Vladimir Desnica (Vladanov djed) bili su potpisnici Zadarske rezolucije važne za daljnje formiranje hrvatsko-srpske koalicije. Smisao za kulturu i umjetnost Vladan Desnica je naslijedio od svojih roditelja. U domu Desničinih se književnosti, slikarstvu i glazbi pridavala velika važnost te su se kod njih sastajali istaknuti zadarski intelektualci. Vladan Desnica je tako ovladao s pet jezika – prevodio je s talijanskog, francuskog i ruskog, a razumio se u filozofiju i povijest umjetnosti. Godinama se bavio glazbom, znao je svirati klavir i pjevati te je i ponešto komponirao. Zdravstveno stanje i problemi s glasnica su ga spriječili da se posveti glazbenoj karijeri. Gimnaziju je pohađao u Zadru, a kada je grad pripojen Italiji, nastavio ju je pohađati u Splitu i Šibeniku. Studirao je pravo u Zagrebu i filozofiju u Parizu. Nakon što je diplomirao 1930. godine, radio je u očevu odvjetničkom uredu, a zatim u Državnom pravobranilaštvu u Splitu do početka Drugog svjetskog rata. Desnica je u svim svojim poslovima bio dosljedan i predan iako nije bio zadovoljan odvjetničkom karijerom te se više želio posvetiti umjetničkoj karijeri koju njegov otac nije odobravao. Uređivao je godišnjak *Magazin sjeverne Dalmacije* (1934.) te se u međuvremenu i vjenčao s Ksenijom Carić iz Jelse s otoka Hvara s kojom je imao četvero djece. U tridesetim godinama 20. stoljeća imao je i svoje prve književne pokušaje, ali tek od 1950-ih djeluje kao slobodni pisac te objavljuje najveći dio svog opusa. Talijanske okupacijske snage su ga 1941. godine odvele u Zadar za prevoditelja. Iz Zadra se potom sklonio u Islam Grčki 1943. godine odakle je uspio 1944. preći na oslobođeni teritorij 1944. te je sa ZAVNOH-om godinu dana kasnije došao u Zagreb. (Vladan Desnica, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice*, knjiga druga, prir. Dušan Marinković, Zagreb: V.B.Z.-SKD Prosvjeta, 2006., 220-232.)

Kutija „Prepiska do 1945“ sadrži 270 pisama složenih kronološki po razdobljima 1927.–1930., 1933., 1934., 1935., 1938., 1944.–1945. Manji broj pisama sačuvan je iz razdoblja 1920-ih i kasnih 1930-ih, a prepiska iz vremena Drugog svjetskog rata također je oskudna. Prisilnim odlaskom obitelji Desnica iz Zadra 1920. godine uništena je velika većina onoga što je Desnica dotad bio prikupio, a tijekom 1920-ih se često selio i putovao. Od 1939. pa sve do 1945. godine često je odlazio na vojne vježbe te je kasnije odlučio otići u partizane zbog čega je i to razdoblje lošije dokumentirano. Također, u razdoblju 1944.–1945. obitelj Desnica se suočila s bombardiranjem: prvo u Zadru, a potom i u Islamu Grčkom s velikim materijalnim gubicima. Jedna od činjenica, na koju je ukazao Roksandić u uvodom tekstu, jest da je Vladan Desnica često palio i uništavao svoje rukopise ili dokumente kada njima nije bio zadovoljan ili je smatrao da ga ne bi trebali nadživjeti. Stoga je dio prepiske i na taj način možda nestao. Tako je najveći broj pisama sačuvan za relativno mirno razdoblje 1931.–1938. kada je Desnica većinom živio u Splitu, kada se oženio i posvetio uređivanju obiteljske kuće. Brnčić smatra kako se, pri analizi kronologije korespondencije, ističe nekoliko tematskih razdoblja: 1) 1920.–1924. i 1927.–1930. kada je Vladan zajedno sa stricem Boškom Desnicom istraživao obiteljsko stablo; 2) 1932.–1936. čini kraći period iz vremena Desničina rada na *Magazinu Sjeverne Dalmacije*; 3) 1933. godina je u kojoj je neuspješno pokušao postati vanjski dopisnik beogradske *Politike*; 4) 1934.–1938. govori o Boškovom istraživanju liga; 5) 1938. godinu obilježio je važan događaj Desničina prijevoda *Eстетike* Benedetta Crocea te 6) 1944.–1945. ratni period koji svjedoči o stradanju i saniranju štete u Splitu nakon bombardiranja. Tematski zanimljiv dio čine i pisma koja ukazuju na Desničine prve književne pokušaje – od neuspjelog pokušaja objavljivanja pjesme u Matici hrvatskoj 1931. godine do kasnijih odbijenica od strane beogradskih publikacija – kojima se, osim nekoliko objavljenih eseja i pjesama u *Magazinu* te unatoč pohvalama od strane strica Boška, tada nije uspio profilirati kao pisac i pjesnik. Tome je pridonio i gubitak rukopisa u nekoliko navrata, a ponajviše 1942. godine. Brnčić zaključuje da korpus prepiske, ovako promatran u duljem vremenskom rasponu, pruža priliku za višestruku upotrebu: biografsku, povijesnu, porodičnu odnosno antropološku te književnu imajući na umu da je za temeljitu analizu potrebno proučiti odnos teksta i konteksta te javnog i privatnog.

U epistolaru su pisma objavljena abecednim redom po prezimenima pošiljatelja. Takav poredak otvara prostor za drugačija tumačenja. Radi se o pismima više od stotinu pošiljatelja: članova obitelji, prijatelja, poznanika i suradnika, a na razinu bliskosti ukazuje način oslovljavanja i pozdrava u pismima. Sačuvana su i neka Desničina pisma. Prepiska s članovima obitelji je prisnija, uviđa se osjećaj privrženosti, to je posebice vidljivo u prepisci Vladana i strica Boška čijih pisama je najviše sačuvano. Dosta toga se tako može saznati o karakteru i samoj osobi Boška Desnice. Uz spomenuta pisma sačuvan je i veći broj pisama Vladanova djeda Vladimira Desnice te pisama Anki Zanella iz razdoblja saniranja ratne štete. Manje je pisama Desničinih prijatelja, iako je ponekad teško definirati granicu između njegovih prijatelja i suradnika. Pisma suradnika većinom govore o uređivanju kratkotrajnog časopisa *Magazin Sjeverne Dalmacije* te objavljivanju Desničinog prijevoda Croceove *Eстетike* uz manji broj pisama koja se tiču pokušaja objave radova u *Politici*. Desnica je sačuvao i nekoliko pisama svog oca upućenih majci Fanny tijekom internacije u Italiji te pisama upućenih sinu Vladanu kao četrnaestogodišnjaku u kojima se otac interesira za njegov napredak u školi.

Od sveukupno 270 sačuvanih pisama većina ih je pisana latinicom na hrvatskom jeziku, manji dio srpskim te ćirilicom. Također je sačuvan određen broj pisama na talijanskom, njemačkom i francuskom jeziku. Geografski raspon prepiske članova obitelji Desnica svjedoči vrlo dobro o

njihovim kretanjima, ukazujući tako i na životne navike jedne obitelji u duljem vremenskom rasponu: zahvaćeni su Islam Grčki, Split, Obrovac, Jelsa i Zadar. Manji broj pisama pisan je iz Zagreba (kada je Vladan Desnica bio na studiju) te Beograda i Pariza (korpus pisama iz vremena Desničina boravka u Parizu nije nažalost sačuvan). Sadržajno korespondencija uglavnom odražava status i ugled Vladana Desnice kao književnika te je svakako prvorazredni izvor za njegovu intelektualnu biografiju u razdoblju do kraja Drugog svjetskog rata.

Kulturna i jezična raznolikost korespondencije poziva čitatelja na dublju analizu, stoga Virna Karlić u vlastitom čitanju epistolara upućuje na tri bitna faktora pri analizi jezične komponente prepiske. Ponajprije je važna vrsta komunikacije gdje je u privatnoj, obiteljskoj korespondenciji moguće naći veći broj lokalnih idioma i dijalektizama. Tu je posebice zanimljiva prepiska Vladana sa stricem Boškom u kojoj se, zbog raznovrsnosti tema i brojnosti pisama, miješaju materinji i talijanski jezik te je također vidljiva veća upotreba dijalektizama, talijanizama, turcizama, frazema i šala. Ipak, kod pisama o historiografskim ili službenim temama uočljiv je sve češći prelazak na književni jezik. Područje upotrebe jezika čini drugi važan faktor prepiske pa je tako kod pisama pisanih lokalnim dalmatinskim i okolnim govorima vidljiv utjecaj talijanskog jezika. Kod upotrebe književnog jezika uočljiva je razlika između službene korespondencije po hrvatskim i po srpskim književnim jezičnim normama. Također postoji i pravopisna raznolikost. Treći, ne manje važan faktor, jest onaj društveno politički i njegov utjecaj na jezik. Prepiska sakupljena u ovom epistolaru proizlazi iz iznimno dramatičnog vremena obilježenog mnogim političkim, društvenim obratima i promjenama posebice u pitanju jezične politike. Karlić stoga zaključuje da je iz takve složene socio-političko-lingvističke situacije proizašla bogata jezična građa te time epistolar „predstavlja izuzetno značajan izvor koji pokazuje svu složenost i jezično bogatstvo danog vremena i prostora.“ (str. 361). Sanja Roić u svom tekstu ukazuje na važnost talijanske komponente pisama. Neka pisma poput onih Desničine pratete Jelisavete Simić od milja zvane „Betty“ (skraćenica od Elisabetta, talijanske verzije njezinog imena) pisana su na talijanskom jeziku. Iz sadržaja njezinih pisama može se zaključiti da je i Desnica prateti pisao pisma i slao pjesme na talijanskom. U prepisci sa stricem Boškom upotrebljavani su dalmatinizmi, venetizmi te talijanizmi. Roić zaključuje kako je iz korespondencije vidljiva upotreba širokog raspona talijanske jezične baštine koja svjedoči o visokoj kulturi čime „članovi obitelji Desnica potvrđuju svoju pripadnost multikulturnom i višejezičnom krugu dalmatinskih građanskih intelektualaca koji su, unatoč ratovima, internaciji i političkim neprilikama nastojali sačuvati intelektualno i kulturno nasljeđe stare, nekadašnje Dalmacije.“ (str. 366).

Pisma predstavljaju dragocjen izvor i za historiografska istraživanja, kako za analizu intelektualnog svijeta i stanja uma samog Vladana Desnice te obitelji Desnica kao pripadnika intelektualne elite međuratne Dalmacije, tako i za promatranje raznih političkih, društvenih i kulturnih aspekata međuratnog razdoblja. Iz pisama se najviše može saznati o svakodnevnom, obiteljskom i društvenom životu obitelji Desnica. Njezini članovi imali su važnu ulogu na dalmatinskom području, a rodbinskim vezama i ženidbom proširili su se i na druge krajeve – majka Vladana Desnice bila je rođakinja poznatog povjesničara don Nika Lukovića, a Vladanova supruga unuka pomorskog pisca Jurja Carića. Uroš i Vladimir Desnica bili su istaknuti protivnici talijanskih presezanja nad Dalmacijom stoga su sudjelovali u formiranju hrvatsko-srpske koalicije, a potom su nakon rata bili primorani otići u Italiju zbog sukoba s vlasti jer su se protivili realizaciji odredbi Londonskog ugovora iz 1915. godine. [Svoja čitanja *Desničina epistolara*, na koja se ovdje referiram, objavili su Tonko Maroević pod naslovom „Desničin epistolar. svezak 1. 1910.–1945. – Pismohrana pisca na čekanju“, *Vijenac* 687 (2020.), (<https://www.matica.hr/>

vijenac/687/pismohrana-pisca-na-cekanju-30564/) i Vladan Bajčeta pod naslovom „Prepiska Vladana Desnice kao epistolarni roman-rečnik i porodična hronika (Desničin epistolar. Svezak 1, 1910–1945)“, *Letopis Matice srpske*, God. 196, Knj. 506, sv. 1–2 (2020.), 188–194.]

Iz epistolara se može saznati ponešto i o političkoj situaciji ponajviše u vremenu dvaju svjetskih ratova. Uroš Desnica u par pisama piše svojoj supruzi Fanny o situaciji u izbjeglištvu te o odlukama oko podjele Dalmacije i Istre nakon Prvog svjetskog rata. Kao razlog zašto se američki predsjednik Woodrow Wilson u Versaillesu priklonio talijanskim zahtjevima za predajom većeg dijela teritorija, Uroš Desnica tvrdi kako Wilson nije imao vremena za daljnje pregovore jer mu je položaj u Sjedinjenim Državama bio dosta uzdrman. Iz prepiske ponajprije Vladana Desnice te potom i drugih članova obitelji Desnica s Ankom Zanella tijekom Drugog svjetskog rata, može se analizirati ne samo obiteljsku, financijsku i društvenu situaciju koja je zadesila Desnice, već i društvenu i ekonomsku situaciju za vrijeme rata u Dalmaciji. Kroz nekoliko pisama nižu se opisi bombardiranja, učinjene štete, krađe te financijskih problema oko popravaka kuće te nabave potrepština. Političku situaciju, točnije uplitanje politike u kulturu također ocrtavaju i Desničini pokušaji da postane dopisnikom beogradske *Politike*. To mu nije pošlo za rukom unatoč činjenici da je pisao i znao ćirilicu jer je (što je vidljivo u pismima direktora i urednika časopisa i u komentarima Boška Desnice) prema mišljenju direktora *Politike* Desnica bio skloniji korištenju latinice te je više naginjao hrvatskoj, a ne srpskoj jezičnoj kulturi. Važan dio za historioografska istraživanja čini spomenuta prepiska Boška i Vladana Desnice i to posebno oko pitanja Boškove dvosveščane knjige *Istorija kotarskih uskoka* u čijem je nastanku i Vladan Desnica imao svoj udio šaljući ujaku informacije ili spise za daljnja istraživanja.

Kritički i dijaloški eseji citiranih autorica i autora navode na zaključak kako bi svaki čitatelj kroz različite dijelove knjige mogao doći do drugačijih, u metodologijama vlastitih struka utemeljenih, spoznaja. Ovako uređeno i kritički obrađeno izdanje prvog sveska *Desničina epistolara (1910. – 1945.)* sa svim svojim priložima predstavlja nezaobilazan izvor za daljnje analize biografskih, povijesnih, antropoloških, književnih i drugih aspekata te poziva na interdisciplinarnu obradu. Složena socio-političko-lingvistička, ali nadasve i kulturna odnosno intelektualna situacija u kojoj su Vladan Desnica i njegova obitelj živjeli i radili upućuje na dublja istraživanja ne samo Desnice kao osobe, pravnika i književnika već i političkog i društvenog konteksta međuratnog razdoblja. Treba zato istaknuti kako kvantiteta, kvaliteta i raznovrsnost objavljenih priloga čine *Desničin epistolar* dragocjenim pokazateljem multikulturalnosti i višejezičnosti Desničina prostora i vremena, a iz perspektive historiografije vrijedan izvor za daljnje proučavanje ne samo intelektualne biografije Vladana Desnice i obitelji Desnica već i svijeta i stanja uma intelektualnih elita u međuratnoj Dalmaciji.

Mihaela Marić

Vladimir Geiger, Suzana Leček, „Bog čuva Jugoslaviju“. Politička i ideološka pozadina dizajna i ikonografije novčanica Kraljevine SHS/Jugoslavije, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2020., 240 str.

Gledajući u novac osim uočavanja vrijednosti u apoenima nameće se oku i likovno rješenje koje ima i nelikovno značenje. Prepoznati tko je prikazan i što je prikazano na nekoj novčanici ikonografska je analiza kojom možemo doći do političkih i ideoloških namjera u politikama država koje su ih dale izraditi. Lik vladara, bezazleno u svojoj izravnosti, potvrđuje položaj suverena, a

alegorijske figure promiču općeprihvaćene vrline napretka i razvoja i u njima, u pravilu, nema prikrivenih poruka. Dekorativni elementi, od povijesnih osoba, heraldičkih simbola, pisma ili tipologije pisma, odabranih krajobrazu i odabranih gradskih veduta ili povijesnih ornamenata, nose i simbolična, političko-ideološka, značenja. Navedene razine analize novčanica monarhističke Jugoslavije, uklopljene u širi historiografski kontekst, sustavno su predstavljene u knjizi V. Geigera i S. Leček.

„Riječ unaprijed“ (7-18) prvo je poglavlje knjige kojim nas autori uvode u temu osvrtnom na dosadašnja istraživanja sprege novca, države i društva posebice u numizmatici i historiografiji. Pojašnjavaju se i pojedini pojmovi te ističu i teorijski koncepti, primjerice o nastanku i razvoju nacija i nacionalnih država, kojima je i istraživanje novca kao promidžbenog sredstva bilo manje ili više u fokusu istraživanja. Tekst je lako „prohodan“ jer se autori i naslovi ne navode u glavnom tekstu nego u bilješkama.

Potom je u dva kronološki posložena bloka, od 1918. do 1929. godine (19-94) i od 1929. do 1941. godine (95-152), obrađena politička i ideološka pozadina dizajna ikonografije novčanica Kraljevstva/Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije (Kraljevina SHS/Jugoslavija). Zatim slijedi poglavlje o razdoblju djelovanja vlade Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu kada je 1943. izrađena zadnja serija novca (153-162). Priča o novcu novonastale države započela je zamršenim prijelaznim razdobljem kada su razne valute povlačene i u optjecaj pušteni i novi dinari (novac u Kraljevini Srbiji bio je srpski dinar) i dinarsko-krunske novčanice (kruna je bila novčanica u Austro-Ugarskoj Monarhiji). Monetarna unifikacija u novoosnovanoj državi provedena je tek krajem 1921. Zadnja serija novca, „londonska“, izrađena 1943. po nalogu Narodne banke odnosno izbjegličke vlade Kraljevine Jugoslavije, bit će uništena po završetku Drugoga svjetskog rata. Dinar će nadživjeti monarhiju i biti u upotrebi i u Jugoslaviji predvođenoj komunistima, naravno s drugim dizajnom i ikonografijom. U tri navedena tematska bloka s brojnim podnaslovima detaljno su navedene, opisane i ikonografski iščitane sve vrste novčanica, od kovanog do papirnato novca, koje je Kraljevina SHS/Jugoslavija izradila, ali ne i nužno stavila u optjecaj uslijed raznih okolnosti. Navedene analize ukazuju da su se dizajn i ikonografija novčanica u najvećoj mjeri temeljili na srbijanskoj povijesnoj i novčarskoj tradiciji. Autori nisu zanemarili niti tisak, vrstu papira, vodene znakove ili pak elemente koji ih oponašaju sa svrhom zaštite od krivotvorenja kao i reljefne suhe žigove koji imaju istu svrhu. Tekstove prate brojne ilustracije s detaljnim pojašnjenjima prikazanog. Za novac bi se moglo reći da je odraz države, pa će zainteresirani čitajući ova poglavlja, koja iziskuju strpljivo čitanje zbog minucioznih opisa, dobiti jasniju sliku koja nadilazi opću sliku ekonomskih i političkih prilika u zemlji i nudi mnogo više podsadržaja vrijednih za različita historiografska istraživanja. Sljedeća poglavlja u knjizi upravo to i potvrđuju.

Poglavlje „Kraljevina SHS/Jugoslavija: država, nacija, novčanica“ (163-202) sastoji se od niza manjih potpoglavlja u kojima se ishodi analize prethodnog poglavlja stavljaju u razne kontekste i suodnose. Navest ću neke. Spoznaje o ikonografiji i dizajnu stavljaju se u kontekst odnosa države naspram dionika te nove zajednice naroda koji su samo deklarativno ravnopravni. Također i razvrstavaju ishode analize ikonografije i dizajna novčanica prema naslijeđenim narodnim tradicijama višenacionalne države, u kojoj srbijanska tradicija ima prevagu nad ostalima. Autori iščitavaju i vrijednosti koje je država alegorijskim prikazima na novcu željela proklamirati kao svoje ciljeve, a među njima prevaga je bila na gospodarskom prosperitetu. Autori donose i podatke o vizualnim rješenjima novca u drugim višenacionalnim državama i uspoređuju ih s novcem Kraljevine SHS/Jugoslavije. Upozoravaju i na činjenicu da treba ukazati ne samo na

ono što je prisutno na novčanicama nego i na sve ono čega na novčanicima nema a trebalo bi biti, i zbog višenacionalnosti stanovništva i zbog suvremenih trendova dizajna novca. Analize motiva – ljudske figure, bilo povijesne osobe ili alegorijske figure, prostora – stvarnog krajolika, gradske vedute ili spomeničke baštine, te vremena – herojske prošlosti i povijesti, predstavljene su i grafikonima. Dotiču se i odnosa najširih slojeva hrvatskog stanovništva prema novčanicima, odnosno sadržaju prikazanom na novčanicama, koje su uopće mogli i vidjeti, a radilo se pretežno o novčanicama manjih vrijednosti.

Na „Zaključnu riječ“ (203-207) nastavlja se sažetak na engleskom jeziku (209-213), potom su navedeni izvori i literatura (215-236) te imensko i mjesno kazalo (237-240).

Povjerenje stanovništva prema državi ponajprije se urušavalo zbog loših gospodarskih prilika, a novac, kao simbol države, kada je i došao u ruke nacionalno i društveno raznolikog stanovništva, među velikim brojem njih, osobito onih koji nisu pripadali srbijanskom nacionalnom korpusu, svojim vizualnim identitetom osim neutralnog stava mogao je potaknuti i negativni. Zašto? Pročitajte u knjizi.

Marica Karakaš Obradov

Antun Stražičić, *Dubrovački koluri. Uspón i pad srbokatolika*, priredio Stjepan Ćosić, Dubrovnik: Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, 2018, 223 str.

Hrvatska historiografija devetnaestoga stoljeća ne može se, na žalost, podičiti većim brojem objavljenih memoarskih izvora (pogotovo onih anegdotalnog karaktera), kao ni sustavnome radu na njihovome izdavanju, pri čemu je inicijativa u takvim slučajevima nerijetko prepuštena pojedinim institucijama ili izuzetno angažiranim pojedincima. Potonjoj konstataciji, koja *en général* vrijedi za hrvatsku historiografiju, srećom prkosi iznimno pozitivan primjer rada Ogranka Matice hrvatske u Dubrovniku kojoj je ovo treće po redu izdanje izvora za proučavanje lokalne povijesti 19. st. Uz reizdanje kulturnih Bersinih *Dubrovačkih slika i prilika* i nedavno objavljenih memoarskih zapisa dubrovačkog emigranta Vicka Njirića Puha, knjiga *Dubrovački koluri. Uspón i pad srbokatolika*, koju je za tisak priredio Stjepan Ćosić, pridružuje se još jednom nizu memoarskih ostvarenja nezaobilaznih za istraživanje (socio)kulture te političke povijesti Dubrovnika u 19. st.

Knjiga *Dubrovački koluri* na jednome mjestu objedinjuje 36 kraćih feljtona memoarsko-anegdotalnog karaktera koje je u splitskome listu *Naše jedinstvo* 1906. godine, izvorno pod naslovom „Gabinet meštra Mišare“, pisao kontroverzni dubrovački novinar i publicist Antun Stražičić (1864-1921). Navedenome nizu treba još pridružiti i dvije kraće Stražičićeve izjave polemičkog karaktera iz 1893. godine s kojima je Ćosić zaokružio cjelinu Stražičićeva autorskog opusa. Knjiga je strukturalno podijeljena na nekoliko cjelina: 1) „Antun Stražičić i dubrovački Srbi katolici“ (5-31), 2) „Zahvala“ (31, 3), 3) „Dubrovački koluri. Uspón i pad srbokatolika“ (37-193), 4) „Dvije izjave Antuna Stražičića“ (193-215) te 5) „Kazalo imena“ (215-223).

Priređivačev predgovor u knjizi (5-31), pod naslovom „Antun Stražičić i dubrovački Srbi katolici“, pisan u maniri jednog kraćeg preglednog teksta, čitateljima ukratko ocrtava prostorni, vremenski te (socio)kulturni kontekst zbivanja na dubrovačkome području o kojima Stražičić progovara u svojim feljtonima. Ćosić zatim sustavno obrazlaže problematiku političke povijesti dubrovačkog *fin de siècle*, upućujući na ključne intelektualne figure i krugove oko kojih su se ge-

nerirala onodobna društveno-politička kretanja. Posebna je pažnja pritom usmjerena na razmatranje osnovnih polazišta triju međusobno kompetitivnih nacionalno-integracijskih ideologija (srbokatolicizma, narodnjaštva i pravaštva) koje su obilježile lokalnu povijest na zalasku 19. st., unutar kojih se nastoji pozicionirati političko djelovanje Antuna Stražičića kao glavnog aktera ove knjige, a bez čijeg je razumijevanja gotovo pa nemoguće shvatiti zbivanja o kojima Stražičić vrlo slikovito i sugestivno piše.

Središnji dio knjige, ujedno sadržajem i najopsežniji, čini zbir Stražičićevih feljtona objedinjenih pod nazivom „Dubrovački koluri. Uspón i pad srbokatolika“ (37-193). Riječ je o feljtonima s izrazitim memoarsko-anegdotalnim karakterom u kojima se Stražičić, s desetljetnim odmakom od prvotnih zbivanja, prisjeća svoje mladosti provedene u Dubrovniku na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Pored neizbježnog autorskog ja koje implicitno progovara iz teksta, što se može i očekivati od memoarske proze, feljtoni čitateljima pružaju uvid u sociokulturnu sliku Dubrovnika na zalazu stoljeća; pisani lokalnim idiomom, koji nesumnjivo doprinosi autentičnosti doživljaja vremena o kojemu se piše, Stražičićevi feljtoni vješto oslikavaju svakodnevicu devetnaestoljetnog Dubrovnika s naglaskom na anegdotalnim događanjima koji uvelike „oživljuju“ sliku Dubrovnika koju smo već od prije mogli steći čitajući Bersinu kultnu knjigu. U nekim momentima lokalni idiom kojim su feljtoni pisani, a koji inače vrvi mnoštvom talijanizama, čitateljima zbog pomanjkanja jezične zalihosti može zasmetati (posebno, pretpostavljam, onima nevičnima dubrovačkome lokalizmu), što ponekad otežava čitanje i razumijevanje teksta. Unatoč tome, priređivačeve intervencije u tekst u vidu napomena i bilješki o pojedinim događajima i ličnostima o kojima autor piše uvelike pomažu u razumijevanju (i jasnijoj kontekstualizaciji) teksta. Pretisak fotografija iz Zbirke fotografija i fotomaterijala Dubrovačkih muzeja, kojima je priređivač popratio izvorni tekst, savršeno nadopunjuju Stražičićeva sjećanja i pomažu u jasnom povezivanju autorovog opisa pojedinih ličnosti s njihovom fotografskom vizualnom reprezentacijom.

U odnosu na Bersino popularno literarno-historijsko djelo, s pojedinim memoarsko-anegdotalnim momentima (posebice u zadnjoj četvrtini knjige koju autor piše prema vlastitim sjećanjima), Stražičićev opus u potpunosti ima odlike jednog memoarsko-anegdotalnog ostvarenja; čitatelji će tako upoznati pojedine lokalne ličnosti i povijesne događaje iz Stražičićeva rakursa, ali će zahvaljujući britkom opisu pojedinih epizoda iz dubrovačke prošlosti „osjetiti“ duh devetnaestoljetnog Dubrovnika, koji se tek nazire u Bersinoj knjizi. Iako Stražičićevo djelo doista u sebi ima memoarske elemente, a nipošto ne treba smetnuti i s uma jasnu političku intenciju samog autora koji piše vlastita sjećanja, valja istaknuti da Stražičić u sjećanjima nerijetko pribjegava „prikrivanju“ vlastitog autorskog ja u korist kolektivne identifikacije: glavnim akterom priče ne proglašava starog *crevljara* (postolara) Miha Braila (po kome feljtoni izvorno nose naziv) – već dubrovačku omladinu. Time ujedno u narativ o devetnaestoljetnome Dubrovniku unosi različitu perspektivu od one Bersine. Bersa, koji je socijalno pripadao srednjem građanskom sloju (dijete činovnika), kao ondašnje društvene lokuse unutar kojih se odvijao društveni i kulturni život Dubrovnika spominje čitaonice („štionice“), kavane („kafane“) i ljekarne („spičarije“). Njima Stražičić vrlo vješto kontrapostira Mišarinu postolarsku radionicu koju ironično naziva gabinetom (prema tal. *gabinetto di lettura* = čitaonica) u kojoj se socijalno i kulturno uzdizala dubrovačka mladež, dovodeći ju u opreku s tzv. „višom kulturom“ kavana, ljekarni i čitaonica unutar kojih su se okupljale generacijski sasvim različite društvene skupine. I kao takav, na marginama ondašnjih intelektualnih krugova, Mišarin gabinet, onako kako ga Stražičić opisuje, biva proglašen društvenim središtem dubrovačke omladine i njenog političkog angažmana: ondje se

odvijaju ključna politička zbivanja koja poprimaju šire razmjere (organizacija krivošijske bune, slučaj Iva Gjaje...), ali i okupljaju ugledne osobe iz javnog života (Niko Saraka, Rafo, Niko i Medo Pucić, Lujo Seragli itd.).

Dva ključna elementa u Stražičićevim sjećanjima posebno mogu biti zanimljiva istraživačima dubrovačke povijesti 19. st. Najprije, riječ je o samoj perspektivi koju Stražičić u ovaj opis unosi: pogled „odozdo“ na društveno-politička zbivanja u Dubrovniku na prijelazu stoljeća. Vrijednost ovakvog tipa izvora jest u tome što istraživačima pruža uvid u sasvim drugačiju dimenziju povijesnog iskustva od one s kojom se mogu susresti radom na dokumentarnoj arhivskoj građi, često skrojenoj formalnim i lakonskim stilom pisanja, informacijski suženom, a koja pruža znatno manje mogućnosti razumijevanja onodobne sociokulturne slike. Novitet koji Stražičić svojom perspektivom unosi u razumijevanje dubrovačke povijesti jest zanimljiv vid autorove subjektivne percepcije prostora i vremena u kojemu živi. Kao najživopisnijim momentima knjige, koji joj daju željeni anegdotalni karakter, posebno bih istaknuo autorova prisjećanja i ocjene pojedinih ličnosti (Frano Gondola, Medo i Niko Pucić, Jako Tonini, Mato Pišto) te lokalnih događanja koji na trenutak mogu djelovati i pomalo komično (dolazak cara Franje Josipa 1875. godine, planirani „atentat“ na srpskog kralja u režiji fotografa Vlahovića itd.). Ovakav tip izvora po svome karakteru može biti izuzetno vrijedan za istraživanje kulturne historije.

Drugi važan doprinos ovoga rada tiče se u svojevrsnom uranjanju u *modus operandi* dubrovačkih srbokatolika; Stražičić jasno pokazuje koju i kakvu je ulogu u oblikovanju i razvoju pokreta imala dubrovačka mladež (koju ponekad možda i prenaglašava!), prikazujući onodobne intelektualne krugove unutar kojih su se pripadnici pokreta kretali; čitatelj se tako jasno upoznaje s načinom političke agitacije pripadnika pokreta, koja je išlo od dna prema vrhu (*bottom-up*) i kombinirala mnoštvo populističkih elemenata, pokazujući nam da Dubrovnik po pitanju populizma i poomasovljenja političkog života krajem 19. st. uvelike nije zaostajao za većim centrima Monarhije, primjerice Bečom u kojem tada slične populističke metode provodi gradonačelnik Lueger. Time postaje i razumljivim zašto je srbokatoličkom pokretu pošlo za rukom osvojiti sve važne poluge vlasti u Dubrovniku krajem stoljeća.

Posljednji segment knjige čine dvije kraće Stražičićeve izjave napisane tijekom 1893. godine, u vrijeme kada se odvijala ceremonija svečanog otkrivanja Gundulićeva spomenika, koja je u političkome smislu društveno-političke antagonizme na dubrovačkome području dovela do usijanja, pa stoga ni ne čudi polemički karakter dvaju Stražičićevih izjava u kojima se obračunava s donedavnim saveznicima, a sada ljutim političkim protivnicima. Posljednje dvije izjave znatno su manje memoarski intonirane, u njima dominira pomalo vehementni polemički diskurs u kojemu se Stražičić obraća dojučerašnjim saveznicima. Sam polemički ton tih dviju izjava u većoj mjeri narušava skladnu cjelinu prethodnih feljtona, te naizgled razbija pomalo romantizirajuću i idealizirajuću sliku *fin de siècle* Dubrovnika koja je bila prezentirana u feljtonima. Unatoč tako međusobno kontrastirajućim dijelovima Stražičićeva opusa, ukomponirani na jednome mjestu oni ipak predstavljaju jednu zanimljivu autorsku cjelinu, ozrcaljujući u neku ruku i Stražičićev politički put: od početne zanesenosti srbokatoličkim pokretom do njegove krajnje dekadencije.

Za kraj bi svrsishodno bilo postaviti pitanje zašto je potrebno uopće nastaviti rad na objavljivanju povijesnih izvora? Suvišno je isticati koliko ovakvi izvori pomažu u razumijevanju i jasnijem sagledavanju dubrovačke povijesti 19. st., koja je još uvijek poprilično istraživački deficitarno područje. Međutim, zadržavajući se na gore postavljenom pitanju, uzeo bih si za pravo osvjedočiti još jednu važnost ove knjige: njezin potencijal da u historiografski diskurs unese višedimenzionalni pogled u istraživanje dubrovačke povijesti. Ponajprije, iznoseći autorovu

subjektivnu percepciju osoba i događaja kojima je svjedočio, a zatim, indirektno, pružajući nam mogućnost uvida u onodobni mentalitet, ali i intelektualne te društvene mreže unutar kojih se pojedinac tada mogao kretati. Time nam Stražičićeva memoarsko-anegdotalna prisjećanja pružaju daleko dublji uvid u živopisnu svakodnevicu dubrovačkog *fin de sièclea*, a ujedno plastično ilustriraju koliko je pogrešno dubrovačku povijest 19. st. sagledavati isključivo s rakursa njene lokalne događajnice, budući da Stražičić na jednome mjestu jasno pokazuje da se povijest Dubrovnika u 19. st. nipošto ne može razumjeti bez uzimanja u obzir šireg, monarhijskog i dalmatinskog, te regionalnog konteksta zbivanja (povijesti BiH i Srbije). Na drugoj razini Stražičićeva sjećanja izvanredno nadopunjuju ona Bersina, znatno produbljujući naše dosadašnje spoznaje iz dubrovačke političke i socijalne povijesti na zalazu 19. st., obuhvativši pod svojim fokusom i političku agitaciju Srba katolika, što unutar dubrovačke historiografije još nije bilo istraženo.

Zbog svega navedenog za očekivati je da se Matičin rad na objavi povijesnih izvora relevantnih za istraživanje lokalne povijesti neće zaustaviti samo na ovoj knjizi, već da ćemo u neko skorije vrijeme možda ugledati nova izdanja povijesnih izvora koji će nam rasvijetliti pojedine segmente dubrovačke povijesti kao što su to učinili Stražičićevi *Dubrovački koluri*.

Ivan Grkeš

Dubravko Kovačević, *Sveti Vlaha i njegovi festanjuli* (drugo dopunjeno izdanje), Dubrovnik: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Ogranak Dubrovnik, 2019., 895 str.

Dvije godine nakon prvog izdanja iz 2017. tiskano je 2019. drugo dopunjeno izdanje ove knjige, što govori o velikoj zainteresiranosti čitatelja za njome. Recenzent Ivo Banac u predgovoru knjige navodi da se ljubav za rodni Dubrovnik Dubravka Kovačevića može ponajbolje mjeriti pomnjom koja je dala oblik ovoj knjizi te da je njome autor poklonio djelo zahvalnosti ljudima što su barem stoljeće i pol predvodili vjerne Dubrovčane u povorci koja se održavala na blagdan sv. Vlaha. Ovo sveobuhvatno povijesno djelo prati duhovni razvoj Dubrovčana, prema tvrdnji Milorada Medinija, od 10. stoljeća do naših dana, što je veliko vremensko razdoblje.

Knjiga *Sveti Vlaha i njegovi festanjuli* sazdana je iz sljedećih poglavlja: *Povijest dubrovačkih festanjula*, *Festa sv. Vlaha baština čovječanstva*, *Feste sv. Vlaha od 1872. do 2018.* Uz navedeno knjiga ima dva predgovora, predgovor Ive Banca i predgovor autora, zatim dva teksta *Štovanje sv. Vlaha* (autor Teo Trostmann) i *Sv. Vlaha: Parac, slava, čast i dika* (autor Ivan Viđen). Kao i svaka dobra knjiga i ova knjiga sadrži: *Popis korištene literature* te *Zaključak*. Poseban dio knjige su prilozi i to: *popis festanjula* (od 1873. do 2018.), *popis dubrovačkih biskupa* (od 1830. do 2011.), *popis rektora (upravitelja) crkve sv. Vlaha* (od 14. st. do 2001.), *popis dubrovačkih općinskih gradonačelnika* (od 1873. do 2018.), *popis propovjednika trodnevne na Festi sv. Vlaha* (od 1866. do 2018.), *popis propovjednika Feste sv. Vlaha na Gorici* (od 1882. do 2018.), *popis trubljača na Festi sv. Vlaha* (od 1938. do 2018.), *popis fotografija koje se nalaze u knjizi* (ukupno 453). Svako od navedenih poglavlja sadrži svoje karakteristike, međutim treba konstatirati da je poglavlje *Feste sv. Vlaha 1872. do 2018.* sadržajno najveće s velikim brojem podataka o tijeku proslave kroz više od deset dana. Od 895 stranica knjige, ovo poglavlje ima 728 stranica ili gotovo 87 %. Ono po godinama sadrži imena i prezimena: festanjula (s opširnom biografijom), biskupa, gradonačelnika, rektora te opis same svečanosti (doček i dolazak barjaktara, procesija,

misa, povorke, izgled grada i njegovo ukrašavanje, iluminacija grada, posebno zvonika i crkve sv. Vlaha, ispraćaj barjaktara itd.). Veliki prostor ovog poglavlja obuhvaćaju slike festanjula i njihove obitelji, proglosti, procesije i drugo.

Iz navedenog je vidljivo da je svake godine Festa sv. Vlaha imala dvojak karakter – crkveni (vjerski) i svjetovni. S obzirom na navedena obilježja same svečanosti, knjiga Dubravka Kovačevića je – što uočava i recenzent Banac – vrhunska društvena i politička kronika lokalne dubrovačke povijesti od vrhunca austrijske vlasti do naših dana. Stoga su se među festanjulima, posebno u austrijskom i međuratnom razdoblju, nalazile osobe ovisno o političkoj situaciji raznih političkih stranaka i tendencija što su prožimale elitne slojeve. Napose jer je dubrovačka općina imala veliku ulogu u organizaciji društvene aktivnosti Feste. U razdoblju vladavine autonomnaško-srbokatoličke koalicije (1892.-1898.) Hrvatima koji su bili većinsko stanovništvo onemogućavala se suradnja u organizaciji Feste te je dolazilo do oštih pa i fizičkih sukoba. Ta je praksa u Dubrovniku bila prekinuta nakon općinskih izbora 1899. Pobjedom Hrvatske stranke i pravaša pod vodstvom Frana Supila i Pera Čingrije na općinskim izborima 1899. Općina je prešla u ruke hrvatske opcije. Slično je bilo i tridesetih godina 20. stoljeća za vrijeme diktature kralja Aleksandra. Do sukoba je najčešće dolazilo jer je općinska vlast za festanjule imenovala one osobe koje su bile jugoslavenski orijentirane i koji su bili protivnici hrvatskog narodnog pokreta kojeg je vodio Vladko Maček.

Vrhunac sukoba tridesetih godina 20. stoljeća bio je 1937., 1938. i polovicom 1939. Godine 1937. Općina je za festanjule imenovala dva Srba katolika iz Gruža, što je razjarilo vodstvo hrvatskog narodnog pokreta i većinu Dubrovčana. Izabrani festanjuli su dali ostavke pa su ih u poslovima festanjula zamijenili gradonačelnik Rugjer Bracanović i Miho Škvrce, istaknuti pripadnik HSS-a u Dubrovniku. Godine 1938. su festanjulima izabrani Bruno Vernazza, ekonomist i kap. Miše Zuanić, međutim oni su odbili obavljati tu dužnost. Prema autoru knjige, tako su postupili zbog netrpeljivosti Srba i Hrvata. U prvoj polovici 1939. Općina je odustala od sudjelovanja u Festi, a festanjuli su bili isti kao i 1938. U tome su ih zamijenili istaknute vođe HSS-a Roko Mišetić i Miho Škvrce. Dakle, u organizaciji svjetovnog dijela Feste u tim, ali i u godinama koje slijede, jak utjecaj ima dubrovačka organizacija HSS-a. Uspostavom Banovine Hrvatske smijenjeno je režimsko vodstvo Općine. Općinska vlast tada prelazi u ruke HSS-a. Roko Mišetić je tada u komunikeu naglasio da proslava sv. Vlaha nije samo crkvena već i tradicionalna manifestacija naroda katoličke vjere i hrvatskih narodnih osjećaja koje je iskazalo dosad nekoliko puta. Iz navedenog je vidljivo da ideje hrvatskog narodnog pokreta ulaze i u proslavu sv. Vlaha koja dobiva otvoreno hrvatsko obilježje. Projugoslavenske strukture Dubrovnik koje su nakon 1929. bile na vlasti do 1938. koristile su proslavu sv. Vlaha pak u svoje političke svrhe.

Na svečanoj proslavi sv. Vlaha obilježenoj 1941. prisustvovali su ban Ivan Šubašić i nadbiskup Štepinac. Tom prilikom ban Ivan Šubašić je Dubrovčanima rekao: „Stupajući na posvećeno tlo malog ali istinskom slavom okrunjenog grada Dubrovnik i to upravo na dan sv. Vlaha, zaštitnika Dubrovačke republike, osobito sam sretan da mogu biti kao nosilac vrhovne upravne vlasti Banovine Hrvatske, sudionikom najveće uzvišene dubrovačke vjerske manifestacije. Svjestan sam da joj je ovaj veličanstveni doček priređen meni kao nosiocu Banske Vlasti, isto tako zanosna manifestacija naše zajedničke ideje koja je i mene dovela u Dubrovnik da radosne titraje duše poklonim uspomeni sv. Vlahu, moćnog Parca i duhu dubrovačkom koji se tako blistavo očituje u skladnosti i pravoj čovječnosti.“ Naredbom ovog bana u čitavoj Banovini slavio se blagdan sv. Vlahu. U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nisu se birali festanjuli, i nije bilo nikakvog vanjskog slavlja, održana je samo crkvena proslava. Prema dojmovima Ernesta Katića – piše autor Kova-

čević – proslava sv. Vlaha 1944. obavljena je bez vanjskog sjaja te nikakve vanjske svečanosti nije bilo, osim što su neke kuće na počast sv. Vlahu stavile crvene sagove.

Zanimljivo je konstatirati da je proslava sv. Vlaha 1945. bila vrlo svečana, kao prije Drugoga svjetskog rata, a održana je u oslobođenom Dubrovniku. Na njoj su birani festanjuli, a počasnu stražu s obje strane nebnice u svečanoj procesiji držala je partizanska jedinica. Pored crkvenih obreda održana je tombola, dramska predstava u Bondinom kazalištu, glazbeni koncert, doček i ispraćaj barjaktara. Slične svečanosti održane su i 1946., 1947. i 1948. Godine 1949. prekinuta je dugogodišnja tradicija – dubrovačka općina odustala je od sudjelovanja u proslavi Feste sv. Vlaha i od tada se Festa održavala samo u okviru crkvenih aktivnosti. Kandalora i sv. Vlaho (2. i 3. veljače) više nisu bili blagdani, već običan radni dan. Od 1949. ne biraju se festanjuli niti se organizira svjetovni dio proslave Feste sv. Vlaha. Ponekad je bilo i smetnji normalnoj organizaciji proslave, kao 1953. kada je crkvi obustavljena struja. U nekim godinama nije bilo velike procesije, međutim dubrovačka biskupija i biskup uspijevaju održati proslave jer je narod dolazio u crkvu na vjerske svečanosti.

Promjene odnosa postojeće vlasti javljaju se sedamdesetih godina 20. stoljeća, posebno 1972. kada se obilježavalo 1000 godina patronata sv. Vlaha nad gradom Dubrovnikom i njegovim stanovnicima. Toj svečanosti prisustvovao je veliki broj crkvenih dostojanstvenika – svi katolički biskupi i nadbiskupi u Jugoslaviji došli su na proslavu u Dubrovnik. Iz Vatikana je na proslavu u Dubrovnik došao i kardinal Franjo Šeper, prefekt Kongregacije za nauk vjere. Dana 6. veljače pred Katedralom održana je svečana koncelebrirana misa na kojoj je bilo prisutno 50.000 vjernika. Godina 1972. važna je za odnose Katoličke crkve i države. Nakon dugo vremena predstavnici vlasti došli su na svečanost i to predsjednik Komisije za vjerska pitanja Zlatko Frid, predsjednik skupštine grada Dubrovnika Ante Vetma i predsjednik vjerske komisije Općine Dubrovnik Vjeko Betica. Program proslave bio je vrlo opsežan. U jubilarnoj festi sv. Vlaha slavilo se od 27. siječnja do 13. veljače. Dana 2., 3. i 6. veljače održale su se glavne svečanosti: 2. veljače na Kandaloru jutarnje mise, svečano otvaranje feste, čitanje (Lausa), grličenje i mise na hrvatskom i latinskom jeziku; 3. veljače na Dan sv. Vlaha grličenje, pontifikalna misa, prva večernja misa, svečana misa i druga večernja misa; 6. veljače na dan vanjske proslave doček barjaktara, glavna svečanost, koncelebrirana misa kardinala i svih biskupa Jugoslavije, propovijed kardinala Šepera, tradicionalna procesija ulicama Dubrovnika, ispraćaj barjaktara i glavna akademija u crkvi Male braće. Ovo veliko slavlje provedeno je posebnim zalaganjem dubrovačkog biskupa Severina Perneka.

Prijelomni događaji u organizaciji svečanosti sv. Vlaha zbili su se na njegov dan 1991. Za događaje proslave te godine najvažnija je odluka skupštine općine Dubrovnik o proglašenju Feste sv. Vlaha praznikom u kojem će ona – nakon prekida od 1949. – ponovo sudjelovati. Time se organizaciji svečanosti vraća nekadašnji tradicionalni sadržaj. Prethodno smo naveli da knjiga ima i dva priloga koje nije napisao autor knjige. Jedan je Tea Trostmanna *Štovanje sv. Vlaha*, a drugi Ivana Viđena *Sveti Vlaho: Parac, slava, čast i dika*. Prilog Tea Trostmanna govori čitateljima o zaštitnicima Dubrovnika prije sv. Vlaha, zatim opisuje životopis sv. Vlaha te objašnjava kako je i kada sv. Vlaho postao zaštitnik Dubrovnika. Kraj tog priloga sadrži kratak kronološki opis održavanja svečanosti sv. Vlaha do naših dana. Prilog Ivana Viđena opisuje što je sve autor Dubravko Kovačević ovom knjigom dao Dubrovniku. Između ostalog, Viđen u navedenom tekstu ukazuje koje je sve poteškoće autor morao prebroditi da napiše ovo vrijedno djelo. On je nakon dugotrajnog istraživačkog posla na mnogim knjigama i listinama do u tančine rasvijetlio tko su i što su festanjuli bili te kakvu su ulogu u svečanostima sv. Vlaha imali.

Na kraju je potrebno da se osvrnemo i na samu koncepciju ove knjige s obzirom na njezinu strukturu i metodičnu sazdanost, izvornost, odnos prema izvorima. Knjiga *Sveti Vlaho i njegovi festanjuli* je izvorno povijesno djelo koje je autor sačinio na brojnim istraženim vrelima, koje uredno kao znanstvenik koristi, a čitatelje u bilješkama navodi odakle ih koristi. S obzirom da knjiga ima blizu 900 stranica jasno je koliko je tako opsežna obrada ove nedovoljno obrađivane teme bila zahtjevan posao. O tome piše i Ivan Viđen iznoseći konstataciju da se u taj posao mogao upustiti samo onaj koji voli svoj Grad i njegove ljude. Vrijednost knjige je i u tome što opisuje povijest sveca koji je sinonim za Dubrovnik. Stoga je prikazati povijest festanjula ujedno značilo prikazati i povijest same Feste sv. Vlaha. Osim toga, Ivan Viđen smatra da je knjiga Dubravka Kovačevića mali leksikon Dubrovčana 19. i 20. stoljeća.

Metodološka koncepcija obrade sadržaja koju je primijenio autor rezultirala je opširnošću knjige, a kroz to i izostankom potrebne sinteze. S druge pak strane s obzirom na metodu došlo je do ponavljanja u prikazu pojedinih događaja. Izneseni izvorni materijal i novinski tekst u nekim dijelovima knjige je prevelik i opširan, trebao je biti sažetiji. Jezik i stil pisanja su jasni gramatički i pravopisno prihvatljivi, međutim treba spomenuti da se koriste riječi dubrovačkog govora, a nepotrebno na nekim mjestima navode se riječi korijenskog pravopisa. Ukoliko autor namjerava objaviti i treće izdanje, trebao bi neke podnaslove uskladiti sa sadržajem teksta. Naime, u poglavlju *Feste sv. Vlaha od 1872. do 2016.* tekst završava s 2018., a ne 2016. Isto je i kod opisa gradonačelnika i biskupa.

Ivan Viđen u spomenutom prilogu navodi da je posebna vrijednost knjige što autor njezin sadržaj ne interpretira i s njim ne polemizira, ne ulazi u njegov kontekst, ostavlja da to uradi čitatelj. Moje je mišljenje ipak drukčije jer je dužnost povjesničara odrediti se prema povijesnoj materiji, prema izvorima. Povjesničar mora čitatelju objasniti činjenice (njihov povod, uzrok i posljedice) te na taj način kontekstualizirati predmet. Dakle nije dovoljno samo citirati izvor i distancirati se od njega. Na kraju još jedna napomena. Priloge Tea Trostmanna i Ivana Viđena u slučaju novog izdanja treba rasporediti u priloge, a dio recenzije Ive Banca ne rasporediti kao predgovor već na kraju kao izvod iz recenzije. To je neophodno potrebno jer je ovim rasporedom narušena autorova sadržajna cjelina.

Franko Mirošević

Marija Benić Penava – Franko Mirošević, *Političke i gospodarske prilike u Dubrovniku i okolici tridesetih godina dvadesetoga stoljeća*, Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku, Dubrovnik 2019., 259 str.

Naklada. Ono što na prvu upada u oko začuđujuće je niska naklada od 150 komada knjiga, pogotovo za Dubrovnik. Određivanje naklade odraz je potražnje temeljem povratnih informacija od prethodnih projekata, realnosti (više se piše nego li čita!), ali očito sve više i nedovoljne financijske konstrukcije za tisak znanstvenog štiva. Bilo bi loše kada bi naklada ove knjige dala naslutiti neke buduće trendove sve nepovoljnijeg položaja nakladništva u znanosti.

Vrijeme. Na postavljeno pitanje, zašto upravo fokus na četvrto desetljeće 20. st., niže se niz odgovora. Riječ je ponajprije o „desetljeću velikih promjena“, važnih gospodarskih i političkih događanja, koji su prethodili najvećem i najpogubnijem ratu. No, riječ je i o prošlosti Dubrovnika i okolice koju je za to vrijeme bilo nužno historiografski obraditi. Autori su bili suočeni s nedostajućom literaturom, pa ova knjiga znači ozbiljan i potreban iskorak. Između ostalog i u

obradi za ovo razdoblje važnih beogradskih izvora (Arhiv Jugoslavije). Potrebno je naglasiti i kako se u sadržaju gospodarskog dijela knjige bilježi česti izlazak iz vremenskog okvira knjige, do u kraj 19. st., pa se donekle nameće misao kako su 1930-e preuzak period, pogotovo za gospodarski pregled. Autorica Benić Penava je jednostavno bila prisiljena davati puno širi pregled da bi kontekstualizirala zbivanja 1930-ih.

Prostor. Knjiga obrađuje prostor Dubrovnika i okolice. Tadašnji kotar prostirao se od Pelješca do Konavala, a bio je u sklopu tadašnje Zetske banovine, sve do formiranja Banovine Hrvatske 1939. Promjenljiva upravna podjela utjecat će na prometnu izoliranost dubrovačkog kotara, kojega Benić Penava vidi u prirodnoj i gospodarskoj/turističkoj cjelini s bokokotorskim kotarom. Prometna izoliranost (sve do 1960-ih i izgradnje Jadranske magistrale) gospodarski ga usmjerava prema uslužnim djelatnostima, tj. pomorstvu i turizmu. Upravo 1930-ih Dubrovačka rivijera postaje omiljeno turističko odredište predratne Europe.

Struktura. Knjiga od 259 stranica prečvrsto je podijeljena na dva dijela, a sadržajna se poklapa i s autorskom podjelom. Nejasno je zašto se urednica odlučila u strukturi sadržaja izdvojiti posebnu podcjelinu koja vremenski izlazi izvan zadanog okvira knjige. Prikaz političkih zbivanja 1920-ih ionako je bio ograničen isključivo na kraj tog desetljeća i kaotične političke prilike u Kraljevini SHS, odnosno bio je tek uvod u zbivanja 1930-ih. Isto tako, informacija o upravnom ustrojstvu i teritorijalnom obuhvatu dubrovačkog kotara, koja se tražila na samom početku knjige kao uvod/okvir političkih i gospodarskih zbivanja, dana je tek u uvodu dijela o gospodarstvu. Knjiga obuhvaća popise kratica, literature i kazala što znatno olakšava pretraživanje sadržaja.

Politika (str. 15-57). Prvi dio knjige obradio je Franko Mirošević i nastavak je to njegove knjige „Počelo je 1918...“ Prikaz je to još izraženijeg sustava represije u zemlji po uvođenju diktature, kao i potpuno polarizirane političke scene usprkos namjeri unifikacije kaotične političke scene iz 1920-ih. Na jednoj strani su bili centralisti uz Kralja, a na drugoj federalisti. Iako su ovi potonji bili izvan zakona u jednopartijskom sustavu, itekako su postojali. Uz već poznate političke odnose, Mirošević donosi i manje poznata kretanja u dubrovačkom HSS-u. Premda su ga vanjske okolnosti silile na homogenizaciju, taj lokalni ogranak najveće hrvatske stranke doživljava raslojavanje. Već su ti unutarstranački prijevori i podjele (Škvrce / Koprivica) bile jasno vidljive kod bojkota Vidovdanske proslave 1928., koja će dovesti do smjena u gradskoj upravi. Mirošević prikazuje dubrovačke odjeke velikih događanja na državnoj razini, kao i funkcioniranje gradske centralističke uprave, u prvoj polovici 1930-ih predvođene načelnikom Mićom Mičićem, koju je obilježila korumpiranost. Diktaturu prokazuje kao antihrvatsku, odnosno kao onu koja zaoštava međunacionalne prijepe. Smrt kralja Aleksandra označila je njezin kraj i neočekivani obrat. Novi državni poglavar knez Pavle radi zaokret sa željom rješavanja hrvatskog pitanja, kao ključnog pitanja opstanka Jugoslavije. Zaokret znači i oživljavanje višestranačkog života. Mirošević prikazuje i analizira rezultate parlamentarnih izbora 1935. na kojima Udružena opozicija ostvaruje pobjedu u općini i kotaru, dok centralisti bilježe više glasova samo u gradu Dubrovniku. Potom daje i prikaz lokalnih općinskih izbora 1936. na kojima su posvuda bile istaknute službene i neslužbene liste HSS-a. Za gradsku upravu to nije bilo moguće jer je članove Vijeća određivao ban prema volji i političkoj liniji kneza Pavla, pa je na čelo Vijeća postavljen Ruđer Bracanović, sklon HSS-u. Mirošević zaključuje kako se time otvorio širok prostor za djelovanje HSS-a, a na što je izravno utjecalo i taktiziranje predsjednika Vlade Milana Stojadinovića da vodi borbu s oporбом u Srbiji i da produbljuje jaz između HSS-a i ustaškog pokreta. Masovnost HSS-a u dubrovačkom kraju pokazat će i velika narodna skupština 1936. o proslavi stogodišnjice hrvatske himne, koja će privući oko 20 hiljada ljudi. Mirošević će povezati

politička zbivanja 1930-ih s onima za II. svjetskog rata (Bracanovićeva kćerka postaje ustaškom stožernicom). Dotiče se i sindikalnog pokreta, koji u gradu sa sve većim brojem građevinskih radnika počinje jačati od kraja 1936. U tom pokretu se vodila bitka za utjecaj između HSS-a (istaknuta uloga zidara Vida Bore) i komunista čija će većina prvaka biti uhićena. Slijedi prikaz izbora 1938., koji su od uvođenja diktature bili javni. Pritom će Mirošević istaknuti HSS-ovu intervenciju za ujedinjenje općina Gruda i Cavtat u jedinstvenu općinu Konavle s ciljem slabljenja jugonacionalističkog uporišta u Cavtatu. Autor se osvrće i na specifične dubrovačke odjeke rješavanja hrvatskog pitanja i formiranja Banovine Hrvatske 1939. Neki su krugovi u to vrijeme javno iskazivali bojazan kako će Dubrovnik odsijecanjem od zaleđa izložiti svoje gospodarstvo depresiji. Mirošević zaključuje svoj dio knjige prikazom pogoršanih odnosa u dubrovačkom HSS-u od 1939. prodiranjem ustaških ideja među njezino članstvo i uopće najavom zbivanja koja će uslijediti 1941.

Gospodarstvo (str. 59-218). Autorica Marija Benić Penava svoj obimniji segment knjige započinje s informacijom o upravno-prostornim mijenama. Ona je bila važna jer je upravo specifičnost prostornih odrednica gurnula u prvi plan pomorstvo, trgovinu i turizam, a u pozadinu poljoprivredu, šumarstvo i ribarstvo. Obilježja tog prostora bila su mala površina obradivog zemljišta po domaćinstvu, nedostatna iskorištenost radne snage, zaostajanje proizvodnje za potrošnjom. Benić Penava naglašava kako je prijelaz iz Austro-Ugarske u Jugoslaviju bio traumatičan za gospodarstvo dubrovačkog kraja. On je značio novo, drukčije tržište agrarne zemlje koja nije imala razumijevanja za posebnosti i potrebe Dalmacije. U poljoprivredi se isticao tek buhač kao vodeći izvozni proizvod, kojemu autorica posvećuje najviše pozornosti. No, nažalost, ta iznimna sirovina i u svjetskim okvirima, nije dovoljno iskorištena. Nemarno branje, sušenje i skladištenje upropaštavalo je sirovinu (buhac nije ni približno dosegao za izvoz potrebnih 0,9 % pinetrina), a nije pomagao niti neorganizirani dalmatinski otkup. Konačnom krah u proizvodnji presudit će pad cijene buhača. Benić Penava ističe i veliki potencijal duhana sorte hercegovac, brojnost smokvi i maslina, koje su usprkos činjenici tri puta većeg broja davale tek neznatno više ulja od korčulanskog kotara. Spomenut će Penava i vinogradarstvo, izvoz kamenica (Grand prix u Londonu 1936. i 2,5 milijuna komada izvoza 1939!) s Bistrine i Malog Stona, kao i kadulje, proizvodnju soli u drugoj najvećoj državnoj solani (Ston), pokušaj osnutka stanice za uzgoj „sanskih“ koza, svilogojstvo u Konavlima... Istaknut će dalekovidne pojedince kao vinara Pera Kolića (posjedovao je dvije najveće bačve u Jugoslaviji, probio se na čehoslovačko i englesko tržište), školjkara Pasku Kolića, pčelara Iva Antoniolija, obrtnike, trgovce... Od industrije, koja ni 1930-ih nije uspijevala nadići manufakturne okvire, Benić Penava je izdvojila uspješno poslovanje tvornica tjestenine (najjača Forno Rolland) i 5 tvornica za preradu ribe u okolici čije su se riblje konzerve plasirale i na tržište SAD-a i Australije. Autorica će zaključiti da je dubrovački kotar, usprkos brojnim ograničenjima, imao veliki potencijal koji se uglavnom nije realizirao. Jedan od paradoksa i odraza neučinkovitosti domaće proizvodnje priča je o maslinovim kominama. Njih su otkupljivali talijanski trgovci i zbog velikog postotka ulja u njima, nanovo tijestili i to isto ulje prodavali natrag u Dalmaciju. Kod trgovine, Benić Penava izdvaja loše djelovanje Prvog dalmatinskog trgovačkog društva, novu generaciju trgovaca bez ranije obiteljske tradicije, brzo zatvaranje i otvaranje obrta.

U prvi plan autorica izdvaja, dakako, pomorstvo i turizam, koji su i dandanas najprepoznatije gospodarske djelatnosti Dubrovnika. 1930-ih dubrovački brodari imali su najveće brodate u Jugoslaviji, zarađivali su (smanjenjem troškova i niskom mornarskom plaćom) i u vrijeme krize kada većina svjetske flote nije plovila zbog niskih vozarina, a Božo Banac se probio u središnji

Lloyd. Gruž je od početka do sredine 20. st. bio glavna luka Bosne i Hercegovine, no sa znatnim ograničenjima (zastarjela tehnologija, ograničenja same luke i željezničkog prometa). Dok se na Kvarneru i u Istri razvijao zdravstveni, u Dubrovniku se razvijao kulturni turizam, još od kraja 19. st. Za razliku od poljoprivrede, turizam bilježi veći iskorak 1930-ih, no po zaključku Benić Penave ne zahvaljujući državnoj intervenciji već usprkos njezinom izostanku. Dubrovčani su 1930-ih predvodili u zemlji nekoliko inicijativa za razvoj turizma. Utemeljen je Savez za unapređenje turizma, jedan od prvih u državi, a posebno se ističe Arhiv za turizam, projekt Matije Vidoevića, po Benić Penavinoj ocjeni jedan od vodećih takvih ustanova u Europi. Važan faktor dubrovačkog turizma bila je Srpska banka, koja je vodila 2 vodeća dubrovačka hotela. 1930-ih se počinje razvijati i filmski turizam. U Dubrovniku su se tada snimili „Gasparone“ i „Liebling der Matrosen“. Grad su posjetili Bernard Shaw, Edward VIII, uopće bilo je više stranih gostiju iz Srednje Europe (Kupari su bili „češki Eldorado“) i Engleske, a vrhunac je zabilježen 1938. Treća važna gospodarska grana dubrovačkog trolista bilo je novčarstvo koje je bilo usko povezano s pomorskim kapitalom. U Dubrovniku je tada djelovalo 12 novčarskih zavoda. Važna okolnost njihovog prosperiteta i u vrijeme krize bila je politička pragmatičnost i uživanje podrške premijera Milana Stojadinovića. Nakraju će Benić Penava zaključiti kako će nekoć najnerazvijeniji kraj Austro-Ugarske postati najrazvijeniji kraj Jugoslavije. Osnova gospodarskog napretka 1930-ih bio je kapital od uslužnih djelatnosti, a glavne gospodarske grane su bile međusobno umrežene. Tako su brodari ulagali kapital u hotelijerstvo.

Zaključna misao. Ova knjiga daje pregled političkih zbivanja i odjeka te ističe dubrovačke ekonomske posebnosti 1930-ih, po kojima se ovaj kraj mogao izdvojiti u tadašnjoj Jugoslaviji, ali i u Europi. Ne samo po kvaliteti, već i po inventivnosti, suprotnim trendovima (u Dubrovniku se zarađivalo i u vrijeme krize), ali i brojnim paradoksima. To desetljeće je bilo uistinu važno i označilo je iskorake u nizu uslužnih djelatnosti. Knjiga sveobuhvaća dostupne arhivske izvore, sadržaj joj je pregledan, izraz jasan. Usprkos nekim propustima urednice, riječ je o zaokruženom djelu koje će biti temeljno polazište za daljnje istraživanje međuratne povijesti Dubrovnika.

Tonko Barčot

Stephen Kotkin, *Stalin. Waiting for Hitler 1928–1941*, Allen Lane, London 2017, 1154 str.

Po mnogočemu je sretan splet okolnosti da je pisanje monumentalne biografije o Staljinu zapalo Stephena Kotkina, profesora povijesti sa Sveučilišta Princeton (SAD). On se bavi poviješću Sovjetskog Saveza u kojemu je nekoliko puta duže vrijeme boravio tijekom osamdesetih i početka devedesetih godina 20. stoljeća. Međunarodnu reputaciju, pored ostalih djela (kao što je *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000* iz 2001.) donijela mu je ponajprije knjiga *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (1995.) u kojoj je proučavao plansko pretvaranje ruskoga grada Magnitogorska u podnožju rudom bogate Magnetske planine (južni Ural) u središte teške industrije, kao i svakodnevicu njegovih stanovnika za vrijeme Staljinove diktature u međuraću (*histoire totale*). Korijene staljinizma je prema Kotkinu nemoguće shvatiti bez radikalne struje europske prosvjetiteljske paradigme 18. stoljeća prema kojoj je pomoću moderne znanosti moguće savršeno racionalno urediti društveni poredak, ali putem koji je ukazala Francuska revolucija, koju je idolizirao Marx u mladim danima i koju su pokušali rekreirati ruski boljševici na čelu s Lenjinom.

Staljin je slijedio marksističku paradigmu stvaranja savršenoga „racionalnog“ i „prosvijećenog“ društva primjenom revolucionarnih sredstava. Prvi svezak Kotkinove biografije s naslovom *Stalin. Paradoxes of Power 1878–1928* (2014.) pratio je Josifa Visarionoviča Džugašvilija od rođenja i mladosti u Gruziji, gdje se povezuje s marksističkim radničkim pokretom Carske Rusije, preko njegove afirmacije u njemu povezivanjem s Lenjinom, objavljivanjem utjecajnoga razmatranja o nacionalnom pitanju u listu *Prosvjetiteljstvo* (Просвещение) (I, 133) i sudjelovanjem u Oktobarskoj revoluciji. Za razliku od metodologije drugih biografa, Kotkinov je pristup geopolitički, on spaja geografske, unutarnje, vanjskopolitičke i druge preduvjete države i njezinih institucija s libertarijanskim shvaćanjem primjene ideoloških načela kako bi prikazao i objasnio staljinističko oblikovanje i transformaciju države i njihove posljedice. Iako je takav nekonvencionalni pristup izostavljao pojedinosti Staljinova života prikazujući važne povijesne događaje u Rusiji, biografija se s prikazom formacije Sovjetskoga Saveza dvadesetih godina sve više okreće Staljinu kao narodnom komesaru i generalnom sekretaru CK SKP(b)-a. Gradeći interpretaciju i na tezama Valentina Saharova, Kotkin uvjerljivo pokazuje da je sovjetski diktator bio logični nastavak (a ne uzurpator) politike koju je vodio Lenjin (I, 737).

Drugi svezak pod naslovom *Stalin. Waiting for Hitler 1928–1941* prikazuje period tijekom kojega je Staljin u skladu s Lenjinovom interpretacijom marksizma pretvorio Sovjetski Savez u socijalističku svjetsku silu, oblikujući u tome procesu ideologiju marksizma-lenjinizma. Prvi dio pod naslovom „Ravan mitu“ („Equal to the Myth“, str. 1–309) ponajprije prati povijesno jedinstven proces Staljinova iskorjenjivanja kapitalizma u Sovjetskom Savezu. Za razliku od teoretskih marksističkih rasprava od ranoga socijalizma do današnjega neokomunizma (protukapitalističkog demokratskog socijalizma), sovjetska kolektivizacija poljoprivrede i industrijalizacija je prvi, povijesno najznačajniji i na euroazijskoj (globalnoj) razini temeljni pokušaj iskorjenjivanja kapitalizma i uspostave „realnog“ socijalizma u praksi. Oblikovan od Staljina protiv reformističkog puta socijaldemokracije kao socijalistička protuteža onome što se u marksizmu naziva akumulacijom kapitala (II, 10), taj proces svjedočio je brutalnoj dekulakizaciji i rezultirao je smrću između pet i sedam milijuna ljudi od gladi, pri čemu je još deset milijuna ljudi ostalo na rubu smrti između 1931. i 1933. godine (II, 127–129). Zanimljivo je da niti dolazak nacista na vlast u Njemačkoj i okretanje Kominterne strategiji „narodnog fronta“ nije poljuljalo Staljina u uvjerenju da je socijaldemokracija lijevo krilo fašizma, što niti Georgi Dimitrov nije mogao promijeniti (II, 175, 259).

Stabilizacija ekonomije omogućila je militarizaciju zbog nepovoljnih vanjskopolitičkih okolnosti koje su s ubojstvom Sergeja Kirova tjerale paranoičnog Staljina prema teroru na unutarnjem planu, što je glavna tema drugog dijela pod naslovom „Teror kao državništvo“ („Terror as Statecraft“, 301–553). Period velikih čistki od 1934., s vrhuncem između 1937. i 1938. godine, svjedočio je uhićenju više od dva milijuna i smaknuću oko 830.000 ljudi. Kotkin smatra da je pokoljem, koji je omogućen na najnižoj razini komunističkih ćelija protiv nezadovoljnika protukapitalističke politike, upravljao Staljin koji je htio slomiti volju najužeg kruga suradnika i potencijalnih protivnika te oblikovati državu terorom (II, 305–309). Najpoznatije žrtve apokalipse bili su dugogodišnji Staljinovi protivnici optuženi kao trockisti, Lev Kamenjev, Grigorij Zinovjev i Nikolaj Buharin (II, 337, 479). Sudjelovanje u Španjolskome građanskom ratu, prema Kotkinu, gomilalo je u Staljinovoj glavi teorije urote o spremnosti Britanije i Francuske da se s Njemačkom okrenu protiv Sovjetskog Saveza te trockističkom utjecaju među republikancima u Španjolskoj, ali i u Crvenoj armiji na čelu s maršalom Mihaelom Tuhačevskim koji je također stradao u čistkama (II, 374–375, 397, 424).

Približavanjem završetka tridesetih godina, Staljin je na dosljednoj protukapitalističkoj politici u skladu s oblikovanom ideologijom marksizma-lenjinizma izgradio Sovjetski Savez kao socijalističku svjetsku silu. Okupio je oko sebe usku bandu preživjelih suradnika (kojoj su pripadali Lavrentij Berija, Vjačeslav Molotov, Lazar Kaganovič i Nikita Hruščov) i održavao s njima fragilno stanje postignuto porobljavanjem milijuna seljaka, industrijalizacijom navrat-nanos i stalnom prijetnjom terora, ali ugroženo izvana poljuljanom Crvenom armijom. To je dosljedno navodilo Staljina na pakt s Adolfom Hitlerom unatoč nastojanjima Nevillea Chamberlaina, što je glavna tema trećega, završnog dijela knjige pod naslovom „Monte s tri karte“ („Three-Card Monte“, str. 557–885). Kotkin na temelju izvora pokazuje Staljinovo pasivno držanje prema Münchenskom sporazumu diktirano politikom izbjegavanja rata (II, 568). Veću je opasnost on vidio u Poljskoj koju je eliminirao paktom s Hitlerom 1939. godine čime je nacističkoj Njemačkoj držao leđa prilikom izbijanja i vođenja Drugoga svjetskog rata, bezobzirno anektirajući zemlje i teritorije u Istočnoj Europi, šireći utjecaj Sovjetskoga Saveza i prepuštajući nacističkom istrjebljenju preostale komunističke pokrete (koje je huškao na ono što je preostalo od socijaldemokracije) u kontinentalnom dijelu Europe (II, 666, 743, 773, 849). I u ovom je periodu Staljin ostavio krvavi trag, od Sovjetsko-finskog rata preko masakra u Katynu pa do ubojstva staroga protivnika (I, 224) Trockog (II, 723, 744–745, 787), a pripremio je put nesmetanom pokretanju operacije „Barbarossa“, čijim neposrednim početkom („Mali kutak, nedjelja, 21. lipnja 1941.“ / „Little Corner, Saturday, June 21, 1941“, str. 886–906) Kotkin završava knjigu. Ovako on opisuje Staljina na njezinu početku (II, 8): „Ljudsko biće, komunist i revolucionar, diktator okružen neprijateljima u diktaturi okruženoj neprijateljima, zastrašujući osmišljivač klasne borbe, utjelovljenje globalnog komunističkog cilja i euroazijske multinacionalne države, divlji šampion oživljenja Rusije, Staljin je učinio ono što rade priznati lideri: artikulirao je dosljedni cilj i vodio njemu, u njegovu slučaju moćnoj državi poduprtoj ujedinjenim društvom koja je iskorijenila kapitalizam i izgradila industrijski socijalizam.“

Dakako, nije moguće spomenuti sve teme koje je Kotkin obradio u drugome svesku svoje veličanstvene biografije koja je, poput prvoga sveska, napisana ponajprije na temelju ruskih i američkih arhivskih izvora te nevjerojatne brojke od preko četiri tisuće bibliografskih jedinica. Od vanjskopolitičkih zaokreta u koje su Sovjeti bili upleteni preko izgradnje „socijalizma u jednoj zemlji“ (što je uključivalo oblikovanje SKP(b)-a i NKVD-a, sovjetske socijalističke „demokracije“ i kulturnih institucija) pa do Staljinova ophođenja s umjetnicima poput Maksima Gorkog, Borisa Pasternaka i Dmitrija Šostakoviča. Veći prigovor knjizi ticao bi se dovođenja njezinih spoznaja o Staljinovoj politici na unutarnjem planu logičnim zaključcima o preprekama Sovjetskoga Saveza u vanjskoj politici. Zločinačke politike Lenjina, Staljina i Hitlera bile su dobro poznate u demokratskoj javnosti ostalih zemalja, a i ti su diktatori bili svjesni monstruoznih zločina koje su počinili, što Kotkin baš i ne ističe. Stoga su iluzorna Kotkinova nagađanja (II, 590, 698), podsvjesno temeljena na Staljinovim racionalizacijama, da bi političari u zemljama na Zapadu imali drugačije mogućnosti od onih koje su izabrali, primjerice prilikom Münchenskog sporazuma, u odnosu prema Sovjetskom Savezu (ali i nacističkoj Njemačkoj), s kojim je oduvijek vođena jedna vrsta hladnog rata prekinutog jedino u izvanrednim situacijama poput početka operacije „Barbarossa“. Jednako tako, dobro bi došli, s obzirom na geopolitički pristup, egzaktni statistički podaci o sovjetskoj ekonomiji, vojsci i stanovništvu, primjerice, u tablicama na kraju knjige, a i kazalo je moglo biti pomnije izrađeno jer se tamo ne mogu naći, recimo, Ante Pavelić i Josip Broz Tito, iako ih autor spominje nekoliko puta. Međutim, s obzirom na to da je vrijeme koje se obrađuje u ovome svesku biografije esencijalno za razumijevanje staljinističke ideologije

marksizma-lenjinizma koje će biti temelj i oslonac za ostale komunističke pokrete poput maoizma, titoizma i hruščovizma, drugi će dio Kotkinove definitivne biografije Staljina svakome stručnjaku za razumijevanje komunizma biti neophodan. Knjiga je u izdanju Allena Lanea uvezana u lijepe crvene korice i tiskana na kvalitetnom papiru, nešto tanjem nego u prvome svesku, čemu zahvaljuje i malo manji fizički obujam unatoč većem broju stranica.

Matko Globačnik

Vladimir Huzjan, *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb – Varaždin 2020, 367 str.

Historiografija o gradu Varaždinu bogata je za još jedno značajno i kapitalno djelo. Riječ je o knjizi povjesničara Vladimira Huzjana *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)* koja je izašla u nakladi Zavoda za znanstveni rad Varaždin Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Autoru je ovo druga knjiga posvećena povijesti grada Varaždina i historiografski je nastavak na knjigu o Varaždinu i vojsci u razdoblju između dva svjetska rata koja je tiskana prije tri godine.

U *Uvodu uz historiografski osvrt* (9-15) autor navodi razloge za pristupanje istraživanju ovog dijela varaždinske povijesti. Gradska povijest dvadesetog stoljeća ostala je do danas neujednačeno istraжена. O razdoblju Drugog svjetskog rata objavljena su samo dva zbornika radova, knjiga prijepisa odabranih arhivskih dokumenata te nekoliko znanstvenih i stručnih članaka koji se najčešće orijentiraju na organizaciju i razvoj komunističke stranke i djelovanje partizanskih postrojbi. Svakodnevnom životu, organizaciji vlasti, vojsci, industriji i nacionalnim manjinama Varaždina u tom razdoblju nije se historiografski pristupalo do sada. Tematski je knjiga podijeljena u dva dijela. U prvom je dijelu sadržaj kronološki prikazan. Ratne godine čine zasebna poglavlja unutar kojih su istraжена društveno-politička i vojna zbivanja, stradanja Židova i Srba, aktivnosti njemačke zajednice u gradu, nakladništvo, industrija i mnoge druge teme. Drugi dio knjige sadrži bogate priloge sakupljene iz različitih arhivskih fondova. Uvodno poglavlje daje kraći pregled međuratnih zbivanja u Varaždinu.

Poglavlje naziva *1941.* (17-103) opisuje događaje u gradu ključne godine proglašenja NDH. Gospodarska situacija bila je izrazito teška, cijene namirnica strmo su rasle, nezaposlenost se povećavala, a molbe građana upućene Poglavniku za rješavanje osobnih egzistencijalnih prilika sve su češće. Za rekonstrukciju svih događaja u gradu od 6. do 10. travnja nisu sačuvani povijesni izvori pa autor koristi dnevničke zapise Velimira Puttara iz obiteljskog fonda koji se čuva u Državnom arhivu u Varaždinu. Nakon proglašenja NDH nova vlast skida kip kralja Aleksandra I. Karađorđevića s glavnog gradskog trga, uklanja ćirilice natpise, razrješuje gradsko vijeće i donosi prve naredbe i proglase. Unatoč gospodarskim neprilikama ustaška vlast počinje s izgradnjom Radničkog naselja Stjepan Radić i izgradnjom moderne kanalizacije. Židovi su najviše na udaru. Njihove su im nekretnine oduzete i dodijeljene državnim namještenicima i vojsci, dok bi se pokretnine jeftino prodavale. Prva uhićenja provedena su u svibnju, u lipnju vlasti donose naredbu za nošenje židovskih oznaka, a u srpnju su svi Židovi s područja grada (njih oko 450) odvedeni u koncentracijske logore. Većina Židova nije preživjela holokaust. Dio njih pozivao se na mješoviti brak, dio je prešao na katoličku vjeru, pojedini među njima bili su nezamjenjivi stručnjaci za grad, a dio je jednostavno pobjegao u partizane. Autor je ujedno donio prijepis ar-

hivske građe koja se odnosi na popise upravnih povjerenika židovskih tvrtki u Varaždinu i popis svih građana koji su za vrijeme NDH promijenili vjeru. Osvrće se i na srpsku zajednicu koja je također proživljavala teror kao i židovska zajednica. Donosi popis svih pravoslavaca koji su navedene godine živjeli na području grada i ističe kako je, za sada, djelovanje srpske zajednice još uvijek nedovoljno historiografski istraženo. Poseban osvrt Huzjan daje kasarnama, vojarnama i njemačkom društvu koji su djelovali u gradu.

Sljedeće je poglavlje naziva *1942.* (105-142) koje se odnosi na navedenu godinu. Te je godine gradska vlast donijela naredbe o obaveznom pozdravu i zabrani davanja nehrvatskih imena i naziva, a sastanci gradskih čelnika bili su česti zbog sve većeg djelovanja antifašističkog pokreta. Kao činjenicu može se iznijeti podatak da se gotovo 76 % mladića odbilo javiti u domobranstvo. Dio vojnika pobjegao je iz vojarni, a dio prijavljenih nije moglo biti primljeno u vojsku. Vlasti tako daju naputak o zatvaranju svih izlaza grada i stavljanja straže na izlaznim punktovima. Iste je godine svečano obilježena prva godišnjica osnutka NDH i za tu je prigodu četrdeset udruga, društava i ustanova trebalo izraditi aktivnosti kojima bi se uveličala obljetnica. Odaziv pučanstva na te manifestacije bio je iznimno slab. U ovom poglavlju autor se kratko osvrće na djelovanje Slovenaca u gradu koji su imali bolji tretman od Srba i Židova. Oni su mogli dobiti zavičajnost grada, ali nisu mogli odbiti poslove koje im je dodijelila država. Posebno se potpoglavlje odnosi na Tekstilnu industriju Varaždin (tzv. Tivar) za koju se navodi kako je bila najveća tekstilna tvrtka u Hrvatskoj do početka Drugog svjetskog rata i da su po osnutku NDH odstranjeni svi radnici nearijevci, a poduzeće podržavljeno.

Sljedeće je poglavlje naziva *1943.* (143-174) koje autor ponovo započinje pregledom gradskih tema. Gradska vlast jača propagandu, no rezultati su slabi. U cijelom se gradu nije mogla pronaći niti jedna žena intelektualka, vjerna ustaškinja koja bi bila dobra organizatorica. U gradskim kavanama učestalo je kartanje i kockanje pa su i racije učestale. Od rujna 1943. uveden je policijski sat. Vlasti sastavljaju popis stambenih zgrada iseljenih Židova kojima upravlja Gradsko poglavarstvo. Broj takvih zgrada je čak 71. Pojavljuju se i prve protupartizanske akcije (na Milicu Pavlić Katu, sekretarku Okružnog komiteta SKOJ-a u Varaždinu). S druge pak strane, ističe se prelazak potpukovnika Demetra Vande i njegovih 150 vojnika na partizansku stranu kao i najveća bitka za Varaždin kod sela Šemovec čime antifašistički pokret dobiva sve više na snazi (dijelom i zbog partizanskog zauzimanja Ludbrega i Koprivnice). Autor je uz ovo poglavlje nadodao i tekst o nakladništvu tijekom rata.

Posljednje dvije godine (175-199) naziv je poglavlja o događajima iz 1944. i 1945. godine. Sadržajno je puno kraće u odnosu na prethodna poglavlja zato što nije ostalo sačuvano mnogo dokumenata iz tog razdoblja (prema procjeni autora nedostaje više tisuća spisa!). Sve vojne jedinice NDH koje su imale sjedište na prostoru Velike župe Zagorje ostale su na tom području. Varaždin je nekoliko puta napadnut pri čemu je ubijeno četrdeset, a ranjeno devedeset osoba pa ustaše građe obrambeni pojas oko grada. U svakodnevnom životu porasla je nelegalna trgovina i šverc jer su cijene otišle visoko u nebo. Pred kraj rata Okružni NOO Varaždina sastavlja plan za preuzimanje grada uz popis zgrada i ustanova koje se trebaju preuzeti i zapečatiti. Autor je poseban dio teksta posvetio vojnicima Sila osovine koji su sahranjeni na varaždinskom groblju. Nakon toga slijedi poglavlje *O nekim Varaždincima nakon Drugog svjetskog rata* (201-215) u kojima se opisuju životi Vjekoslava Medvedovića (gradskog načelnika Varaždina iz 1941. godine), Stjepana Novakovića (vršitelja dužnosti gradskog načelnika od 1932. do 1935. godine), Josipa Leissera (člana Deutsche Volksgruppe – Ortsgruppe Varaždin) i nekoliko ostalih Varaždinaca za koje su provedene istrage nakon završetka rata. Slijedi *Zaključak* (217-228) na hrvatskom,

engleskom i njemačkom jeziku, a prvi dio knjige završava *Kronologijom odabranih događaja u Varaždinu tijekom Drugog svjetskog rata* (229-242) u kojem su navedeni svi važni događaji u gradu za vrijeme rata.

Drugi dio knjige (245-365) posvećen je objavi arhivskog gradiva autoru važnijih dokumenata za shvaćanje povijesti grada u ratnom razdoblju. Riječ je o sljedećim dokumentima: prijavi ku časnika i dočasnika nakon raspada bivše jugoslavenske vojske iz 1941. godine, špijunima u Varaždinu iz 1944. godine, elaboratu o Gestapu u Varaždinu, planu rada za preuzimanje grada i planu hapšenja narodnih neprijatelja za grad iz 1945. godine te prijepisu dnevnčkih zapisa Velimira Puttara o posljednjim danima Drugog svjetskog rata u Varaždinu. Zatim slijede fotografije tristotinjak žigova sakupljenih s arhivske građe iz vremena Kraljevine Jugoslavije, Banovine Hrvatske, NDH i Socijalističke Jugoslavije. Autor je priložio i nekoliko isječaka propagandnih parola iz varaždinskih novina *Hrvatsko jedinstvo*. Slijede kazala, popis izvora, literature, tiskovina i sugovornika.

Uzimajući u obzir neujednačenosti historiografskih istraživanja vezanih uz grad Varaždin ova je knjiga značaj iskorak u rasvjetljavanju jednog dijela njegove prošlosti. Treba naglasiti da je autorov rad sistematičan, dosljedan i precizan, a posebice objektivan i neutralan u tumačenju povijesnih činjenica jer se ni na koji način autor ne svrstava ni „lijevo“ ni „desno“. Dodatna težina ovoj knjizi su istraživanja provedena na građi dvadesetak arhivskih fondova iz nekoliko različitih arhivskih institucija kao i popis literature od stotinjak bibliografskih jedinica. U nedostatku arhivske građe za rekonstrukciju povijesnih zbivanja važnih za grad, kao što su proglašenje NDH i njezini zadnji dani, autor poseže za svjedočanstvima običnih malih ljudi i njihovim dnevnčkim zapisima. Monografija je ilustrirana brojnim, dosad u javnosti, neviđenim i neobjavljenim fotografijama grada iz ratnog razdoblja. Također, treba istaknuti da su pojedine teme u knjizi objašnjene tek sporadično i da otvaraju prostor za neka nova istraživanja. Stoga se s nestrpljenjem očekuje autorova nova knjiga o povijesti Varaždina koje će obuhvatiti razdoblje poraća do rezolucije Informbiroa 1948. godine.

Marko Vitez

Gabriel García Márquez, *Putovanje po Istočnoj Europi*, prevela sa španjolskog Gordana Tintor, VBZ, Zagreb 2018., 153 str.

Dobitnika Nobelove nagrade za književnost iz 1982. godine, Gabriela Garciju Márqueza (1927.-2014.) uistinu ne bi trebalo posebno predstavljati. Gotovo da nema izbora najboljih, ali i najčitanijih književnih djela, a da se u njemu ne nađe i neko od ovog znamenitog Kolumbijca, koji je svoj život podredio i pronašao u pripovijedanju. *Sto godina samoće*, *Pukovniku nema tko da piše*, *Ljubav u doba kolere*, *Dvanaest hodočasnika* samo su neka od njih, uz mnoga druga prevedena kod nas u zadnjih četrdesetak godina. Ipak, jedna je Márquezova knjiga zbog nekog meni nejasnog (za vrijeme Jugoslavije možda ideološkog) razloga, i sve donedavno hrvatskoj publici bila nepoznata – *De viaje por Europa del este*, prevela Gordana Tintor kao *Putovanje po Istočnoj Europi*. Objavljena je tek 2018. godine kao dvanaesta knjiga Márquezovih sabranih djela u izdanju zagrebačkog VBZ-a.

Originalno se radi o seriji članaka koje je još pedesetih godina prošlog stoljeća mladi Márquez objavljivao po latinoameričkim tiskovinama, dok je njihov zbir objavljen u knjiškom obliku 1978. godine, kada je Márquez nezadrživo postajao književnom superzvijezdom. Mada

se radi o naknadnoj pameti, Márquez je već s dvadesetak godina bez imalo dvojbe posjedovao strašan talent te je njegovo mladenačko *Putovanje* ponajprije književnog karaktera. Nešto između novinarske reportaže, slobodnog putopisa pa čak i romana ceste. Naravno, i povjesničari ga mogu i moraju čitati – kao dragocjeno svjedočanstvo o slabo poznatom svakodnevnom životu iza Željezne zavjese – uz recimo još neizostavan Krležin *Izlet u Rusiju*, Gideov *Povratak iz S.S.S.R.-a*, Matvejevićev *Istočni epistolar*, recentna djela nobelovke Svetlane Aleksijevič, oralnu historiju Petera Molloya i mnoga druga o „nepoznatom“, opasnom, ali veličanstvenom Istoku.

Osim toga, zanimljivo je za istaknuti da u isto vrijeme svoja sudbonosna putovanja Amerikom pedesetih godina započinju i o njima pišu primjerice *Dharmine skitnice* – glasnici slobode *beatnici* predvođeni Jackom Kerouacom i Allenom Ginsbergom. Ili, sve da bi poginuo u Boliviji, s juga na cestu biva nošen, Nerudinim stihovima zaluden, jedan asmatični mladac i student medicine, Argentinac problematičnog ponašanja – Ernesto Guevara, kasnije poznatiji kao *Che*. Iako se nisu poznavali, svaki na svojim stranama svijeta, svi oni pripadaju zapravo istom kulturnom krugu. S njima je po mom mišljenju ravnopravan i Márquez, mladi ljevičar, temperamentni i politizirani Latinoamerikanac, ali ponajprije – slobodan čovjek od pera, ničime nesputan pa niti tzv. Željeznom zavjesom. Posjetio je DDR, Čehoslovačku, Poljsku, SSSR i nedugo nakon pobune 1956. godine, Mađarsku.

Kakav je to bio podvig, pomalo čak i opasan – valja podsjetiti da je Drugi svjetski rat završio tek desetak godina prije. Staljinova mumija još je ležala pokraj Lenjinove na Crvenom trgu, a destalinizacija se tek stidljivo pomaljala iza ugla. Istok je na čelu sa SSSR-om još bio predmet fascinacije europskih i svjetskih komunista. Kada je Márquez putovao hladnoratovski se narativ zapravo tek zahuktavao. Varšavski pakt je tek ustanovljen, a Berlin je još bio polurazrušen grad, dok njegov sablasni Zid nije bio podignut. Márquez je zato mogao slobodno šetati uglancanim, zapadnim „tematskim parkom kapitalizma“, ali i prolaziti kroz još uvijek prohodnu granicu da bi njuškao Staljinovim dijelom Berlina, „grada apsurd“. Márquez je Berlin napustio s nadom da: „za pedeset, sto godina, kada jedan od tih dvaju sustava prevagne, dva Berlina bit će jedinstven grad“.

Ipak, mladog, ali očito već zrelog i istinoljubivog Márqueza nisu strašile strojnice, tenkovi i bodljikava žica, već nešto još opasnije: „opasno je to putovanje za poštenoga novinara“ ali ponajprije zato „što je izložen riziku donošenja brzopleitih ocjena na temelju površnih i nepotpunih dojmova, a čitatelji bi ih mogli doživjeti kao konačan zaključak“. Na šaljiv način još jednom je objasnio čitatelju: „Ja nisam želio upoznati nacifrani Sovjetski Savez, dotjeran za posjetitelje. Zemlje, kao i žene, treba upoznati odmah nakon buđenja.“ Zato Márquez nije mario za pregršt događanja na Svjetskom festivalu mladeži održanom u Moskvi, već je stalno gledao kako da pobjegne svojim prevoditeljima (zapravo nadzornicima), za razliku od njegovog prijatelja Franca kojemu (a niti autoru ovog prikaza) dabome ne bi bilo mrsko recimo pohoditi prezentaciju japanske kuhinje ili nastup omiljenog *Cheovog* pjesnika, Pabla Nerude ili još bolje – nogometnu utakmicu Mađarske „Lake konjice“ i Italije. No da se vratimo Márquezu: „Trebalo je ignorirati sve te događaje i izići na ulicu kako bi se razgovaralo s ljudima... željnih razgovora sa strancima nakon četrdeset godina izolacije. Trebalo je izabrati između festivala i pokušaja da se u tom kratkom vremenu dobije slika o sovjetskoj stvarnosti“.

Da ne bude zabune, Márquez možda jest bio partibrejker, ali zato je baš uzbudljiv pisac. Šalu na stranu, o čemu god da piše – o ženskim najlonkama kao najčuvanijem predmetu na Istoku ili o trećoj votki nakon koje tečno progovori poljski ili kad u budimpeštanskom javnom zabodu kao arheolog nađe istinu: prostačke znakove kao dokaze nedavne, brutalno zatrte pobune ili

kad u ruskom selu poetično ugleda dobro mu poznato bolivijsko selo, isto ono siromaštvo, ali i magiju ili pak kad upadne u paukovu mrežu dosadne birokracije prilikom prelaska granice – Márquez će bez sumnje napisati dobru priču!

Njegov je recept jednostavan – opušteno razgovaraj s ljudima, traži začudne scene i nađi znakovite, bizarne detalje koji bi drugima možda promakli. Svakako treba još jednom istaknuti da je Márquez bio vrlo ograničen prostorom – uvijek mu je netko bio za petama, imao je priliku posjetiti samo glavne gradove (te Leipzig, Auschwitz i Krakov), a provinciju vidjeti tek iz vlaka ili automobila. Mada je zapravo najbolji kada ostaje kozerski opušten, anegdotalan i uopće ne ide u šire analize. To je primjerice slučaj u poglavljima o SSSR-u, gdje je očito bio zatečen velebnosti i nespoznatljivosti svega oko sebe. Na tim stranicama, na nemušt je način većinu pažnje posvetio destalinizaciji, Hruščovljevoj politici i, općenito, društvenom uređenju na prekretnici o kojem je tada mogao malo znati. Dakako, nekada je i Márquez jednostavno banalan, ali što je posve normalno za žurbu i formu novinske reportaže – koja je uostalom neodvojiva od njegova životnog djela, i u kojoj je ispekao zanat da bi poslije mogao osvajati srca čitatelja svojim pitkim književnim stilom.

Osobno najzanimljiviji dio knjige bio mi je – o Pragu i Čehoslovačkoj – upravo gdje je Márquez najviše pogriješio, ali gdje mu je zasigurno bilo najljepše. Po Márquezovom dojmu Čehoslovačka je perjanica Lagera, socijalistička zemlja s kapitalističkim primjesama; ili možda obrnuto. Tu se dobro živi, nitko se ne čudi njegovoj finoj odjeći i satu, dani se provode radišno, studenti su apolitični i samo se žele zabavljati – i nigdje niti znaka buduće pobune iz proljeća i ljeta 1968. godine. Ipak, Márquez je ostavio i jednu znakovitu, vidovitu izjavu: „ne vide se konci kojima se povlače češke lutke, najbolje na svijetu“.

Podosta stereotipan i tendenciozan prikaz Praga, nastavlja se i u svejedno odličnom poglavlju o Poljskoj. U Varšavi i Krakovu pak vlada prava karnevaleska atmosfera. Svi su protiv komunizma i Sovjeta, veliki su poljski nacionalisti i vjernici, i samo iščekuju pobunu, polažući velike nade u svoga heroja Gomułka. Dok pobuna ne dođe, svi kunu Staljinov dar „Palaču kulture“, u svojem su siromaštvu otmjeni i ponosni, mahnito piju alkohol i čitaju knjige (posebno Jacka Londona) kako bi ispunili „prazninu života“, pričaju francuski i, zanimljivo, pjevaju južnoameričke pjesme. Ipak, još zanimljivije je da „dobar dio Poljaka su istodobno katolici i komunisti... subotom idu na partijske sastanke, a nedjeljom na svete mise“. Dapače, kada je u Krakovu Márquez bio na jednom partijskom domjenku zatekao je scenu kao da se zatekao u 19. stoljeću – žene u gracioznim haljinama, a muškarci u otmjenim odijelima pričaju na francuskom, dok je Márquez došao u običnim trapericama. Jedva da su ga pustili unutra pa se on radije pridružio vozačima koji su čekali svoje „gospodare“.

Kao zaključak, mogu još ustanoviti da je velika šteta da ova odlična Márquezova knjiga nije duža, s barem još jednim poglavljem magijskog socrealizma. Iako je 1979. godine bio u Dubrovniku, šteta što ga put pedesetih godina 20. stoljeća nije odveo i do Jugoslavije. Mada se Jugoslavija tada više nije skrivala iza Zavjese, nema sumnje da bi i to bile zanimljive stranice.

Stjepan Bajić

Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991.*, Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, Zagreb 2019, 225 str.

O knjizi *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987.-1991.* već je objavljeno više recenzija (Lidija Barišić Bogišić, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 2-2019; Vladimir Filipović, *Politička misao* 1-2020; Nikola Vukobratović, *Tragovi* 1-2020; Marko Kostanić, *Bilten*, 5.12.2019; Jerko Bakotin, *Novosti*, 24.2.2020). Kao recenzent knjige želio bih i sam dati svoj pogled na nju. Knjiga prikazuje povijest poduzeća Borovo koje nakon osnivanja 1931. godine svoje razvojne vrhunce doživljava u socijalističkoj Jugoslaviji, a u bitno smanjenom obliku radi i danas. Pritom je u knjizi osobit fokus na periodu 1987-1991. godine – vremenu krize i štrajkova u razdoblju tranzicije praćene napuštanjem socijalizma i prijelazom u kapitalizam te raspadom Jugoslavije i ratom 1990-ih.

Iako usmjerena na jedno poduzeće, knjiga obrađuje jedno od niza velikih socijalističkih poduzeća toliko karakterističnih za Jugoslaviju koja su osim ekonomske imale i bitnu društvenu ulogu stvarajući ujedno specifičnu radničku kulturu. Po tome je Borovo reprezentativan slučaj u kojem su sadržane sve najvažnije pojave i procesi socijalističke Jugoslavije i postsocijalističke Hrvatske – ekonomske, društvene i kulturne odrednice socijalističke modernizacije, razvoj i problemi primjene samoupravljanja, industrijalizacija i deindustrijalizacija, povezanost politike i ekonomije, odnos prema radništvu i radu, socijalizam i kapitalizam, globalno i lokalno, višenacionalne i mononacionalne politike i identifikacije, tranzicija i rat – koji se neminovno križaju i na Borovu.

I dok se svojom obućom poput poznatih Borosana ili Startasica upisivalo u popularnu kulturu, ratna 1991. godina potpuno je natkrilila Borovo i Vukovar te svu njihovu prethodnu povijest. Zbog iznimno velikog stradanja grada i njegovih stanovnika, Vukovaru se danas u hrvatskoj javnosti pridaje samo komemorativna uloga kao „mjesta posebnog pijeteta“, što podrazumijeva provođenje politike povijesti koja za posljedicu uvelike ima razvojno paraliziranje grada. Stoga s jedne strane ova knjiga o Borovu pruža još jedan pogled na povijest Vukovara i nudi teme zajedničkog iskustva rada i radništva koje mogu djelovati integrirajuće za razliku od stalnog javnog fokusa na međunacionalne podjele, iako knjiga dakako ne bježi ni od tih procesa.

S druge strane *Borovo u štrajku* svakako daje drugačiji pogled na razdoblje socijalističke Jugoslavije, koje se u stručnoj i široj javnosti sve više gleda isključivo kroz totalitarnu paradigmu i represivnu matricu te najčešće ekskluzivno kroz jednonacionalnu prizmu. Iako činove revolucionarnog nasilja, državne represije i kontrole ne treba gubiti iz vida, zanemarivanje socijalističke modernizacije ili višenacionalne perspektive predstavlja reduktivan pristup povijesti i ne omogućuje cjelovitije razumijevanje svega onoga što se događalo u socijalističkoj Jugoslaviji i postsocijalističkoj Hrvatskoj – onkraj stručnih pojednostavljivanja, povijesnih mitologizacija i političkih (zlo)upotreba s bilo koje strane.

Knjiga isto tako nastoji dodatno vratiti u fokus teme iz povijesti radništva i rada koje su primjerice u hrvatskoj historiografiji, zajedno s drugim socijalističkim i socijalnim temama, već dugo vremena gotovo posve napuštene. Usprkos raznim inicijativama koje se bave industrijskom baštinom – s obzirom da se i one usredotočavaju više prema materijalnim aspektima, a nedovoljno prema samim radnicima – kao i recentnim priložima novih generacija povjesničara i povjesničarki koje dolaze, radništvo i osobito tema rada generalno su još uvijek razmjerno znatno zapostavljeni u hrvatskoj historiografiji. Slično možemo reći i za prevladavajući dio domaćih

društvenih i humanističkih znanosti kao i kolektivnog pamćenja i javnog diskursa. Iako je primjerice upravo 2019. godine objavljen zbornik *Bata-Borovo (1931.–2016.)*. *Povijesno naslijeđe i perspektive* – uz još neke druge radove, kao i publikacije o Borovu iz perspektive lokalne povijesti – itekako ima prostora i potrebe za širim kontekstualiziranjima i daljnjim produbljivanjima teme Borova, osobito s naglaskom na povijesti radništva i rada. Posebice su u historiografiji, kolektivnom pamćenju i javnom diskursu ostali nepoznati izrazito brojni štrajkovi u Jugoslaviji i Hrvatskoj krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, o kojima je riječ u ovoj knjizi.

Knjiga se osim toga uspješno ulančava u regionalna i međunarodna istraživanja o povijesti radništva i nejednakosti u socijalističkoj Jugoslaviji i tranziciji (Goran Musić, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*; Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, ur., *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*), pridonoseći time preko Borova kao studije slučaja usporedivim i širim temama rada, radništva, nejednakosti i prijelaza iz socijalizma u kapitalizam. Tome pripomaže što se – uz Borovo – u knjizi usporedno govori i o drugim poduzećima i radnicima u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Zbog toga se, takvim uključivanjem slučaja Borovo u širi kontekst, neminovno – iako to prelazi granice knjige i autorima nije uvijek bio cilj – pruža podloga za raspravu o vrednovanju čitavog niza ostalih tema.

Tako knjiga iznosi razmjerno drugačiji pogled – nasuprot onom u prevladavajućim tumačenjima i javnom govoru o raspadu socijalizma i Jugoslavije, praksi samoupravljanja, gospodarskom i društvenom značenju industrije u socijalističkoj Jugoslaviji, odnosu rada i kapitala, profesionalnom identitetu (habitusu) radnika/ce i njegovoj/njezinoj svakodnevici u socijalizmu te postsocijalističkoj tranziciji u političkoj, ekonomskoj i socijalnoj perspektivi – koji ne proizlazi samo iz uske (mono)nacionalne perspektive ili privilegirajuće vizure sadašnjeg ekonomskog i društvenog sistema. Naravno, sve su navedene teme nužno otvorene različitim tumačenjima i široj raspravi, naprimjer u kojoj mjeri je problem predstavljala tranzicija jugoslavenske ekonomije prema tržištu, vanjski pritisak globalnog kapitala na nju i svjetska ekonomska kriza – kako se to navodi u knjizi – a koliko specifične teškoće jugoslavenskog socijalističkog gospodarstva, odnosno kontradikcije koje i autori spominju, te kako u pružanju objašnjenja povezati snažni vanjski pritisak i nagomilane unutarnje probleme.

Posebna intencija knjiga bila je ilustrirati povijest odozdo i ukazati na djelovanje samih radnika te prenijeti njihovo iskustvo na temelju različitog izvornog materijala, napose izjava u tvorničkim novinama i medijima, ali i intervjua sa radnicima što su ih autori proveli. Slično kao historiografija o društvenim protestima koja je umjesto na iracionalno djelovanje mase ukazivala na racionalno ponašanje i motivaciju aktera (E. P. Thompson, „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century“; George Rudé, *The Crowd in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730-1848*; Stefano Petrungaro, *Kamenje i puške. Društveni protest na hrvatskom selu krajem XIX. stoljeća i dr.*), tako se i borovski radnici u knjizi ne prikazuju kao iracionalni ili pasivni u vremenima krize i sveobuhvatnih političkih, ekonomskih i socijalnih promjena nego kao upućeni i aktivni akteri. Iako je politička i državna razina mogućnošću i važnošću svoga djelovanja uglavnom presudna u donošenju formativnih odluka, ne treba nikako zanemariti radnike kao aktere – posebno u štrajku ili protestu – kao snažan vid pritiska, pristajanja ili otpora.

U cjelini se na radnike u *Borovu u štrajku* ne gleda iz suvremene negativne percepcije „socijalističkog mentaliteta“ ili „egalitarnog sindroma“. Isto tako, ne pokazuje ih se kao homogeno društveno tijelo nego se oslikavaju različite, često vrlo ukorijenjene i duboke, podjele među njima. Autori ističu da radnici upliv nacionalističkih politika tijekom tranzicije ne prihvaćaju

pasivno niti automatski pristaju uz njih, čime se knjiga uključuje u širu debatu o nacionaliziranju radničke klase, odnosno onog dijela radnika koji se u promijenjenim okolnostima i kao rezultat djelovanja novih političkih elita umjesto socijalnih prometnuo u nacionalističke aktere. Ostaje za daljnje razmatranje jesu li i uolikoj mjeri radnicima nacionalno pitanje, odnosno nacionalna identifikacija bili kontinuirano važni i ranije, primjerice tijekom Hrvatskog proljeća ili ovisno od obiteljskog iskustva Drugog svjetskog rata itd.

Postavlja se i pitanje jesu li nastupajuće socioekonomske promjene i sami radnici vidjeli kao neizbježne zbog nezadovoljstva postojećim stanjem ili je izmijenjeni kontekst i vanjski pritisak na radnike bio odlučujući te kako povezati u tumačenju unutarnje i vanjske faktore. Autori dakako govore i o unutarnjem nezadovoljstvu radnika, ali posebno ističu vanjski pritisak na njih naglašavajući da su se radnici zbog gubljenja radničkih prava, pada životnog standarda i teškog materijalnog položaja kontinuirano opirali i štrajkali do samog kraja i izbijanja rata kada je sve nasilno prekinuto. Za dodatnu raspravu je dakako i to jesu li usprkos višegodišnjim borbama i sami radnici prihvaćali neizbježnost promjene, odnosno jesu li se borili za svoja prava i položaj ili ujedno i za socijalistički sistem i status rada i radnika u njemu ili su pak i oni nakon političkih elita postupno dizali ruke od njega te kakve se korelacije javljaju ili ne javljaju tom prilikom. Ostaje također istraživački vidjeti što je bilo s tada nezaposlenim radnicima koji su zatim postajali dio policijskih, vojnih i paravojnih skupina, jesu li i u kojoj mjeri zadržavali ili mijenjali svoj radnički identitet ili klasni status i iskustvo. Štoviše, jesu li ekonomska kriza i materijalne teškoće još jedan od nekoliko aspekata koji su igrali bitnu ulogu u izbijanju rata 1990-ih? Niz je dakle složenih pitanja koja su autori izrijeком formulirali ili potencijalno proizlazili iz ove knjige i potiču daljnja razmatranja.

Ta velika socijalna drama radništva u tranziciji 1980-ih i 1990-ih – obilježena stečajevima i štrajkovima, otkazima i nezaposlenošću – uspješno je prenesena u knjigu *Borovo u štrajku* koja se čita podjednako dramatično. Iako stručno upućena i fundirana, itekako je otvorena širem čitateljstvu. Pod time se dakako misli i na one koji su sami radili u brojnim jugoslavenskim i hrvatskim poduzećima te na svojoj koži proživljavali dramu krize, tranzicije i rata. Sugestivnom čitanju doprinosi i donošenje pjesama iz tadašnje popularne kulture koje su tematizirale rad, radnike i štrajkove, kao i statistički prilozi i izvaci iz govora i intervju a radnika i radnica. Knjiga je osim toga temeljena na bogatim novinskim izvorima više lokalnih i republičkih novina, posebno prvorazrednim i iznimno sugestivnim Tjednikom *Borovo*. Stoga knjiga sadrži i poseban prilog o fenomenu tvorničkih novina koji se tek počinje istraživački otvarati (primjerice u radovima Borisa Koromana i drugih), što je još jedan od doprinosa knjige. Iako istraživački prilično dokumentirane i potkrijepljene, teme iz knjige otvaraju naravno mogućnost dodatnih istraživanja – posebno arhivskih izvora, naprimjer iz Državnog arhiva u Vukovaru, Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu ili Arhiva Jugoslavije u Beogradu te dodatne literature – kao i novih i drugačijih uvida i tumačenja bilo na lokalnom, republičkom, saveznom ili širem planu.

Prilozi poput strukture poduzeća i objašnjenja tadašnje terminologije sugeriraju današnjim čitateljima rođenima nakon 1990. godine da je riječ o nekom davnom i nepovratno drugačijem svijetu, no lako je uočiti da su mnogi problemi i danas aktualni. Posebno se to odnosi na pitanje rada i radnih prava, osobito u vremenima krize i štednje. Toga smo posebno svjesni svi s iskustvom ekonomske krize 2008. godine koja je u Hrvatskoj trajala cijelo jedno desetljeće, dok i danas svjedočimo stečajevima brodogradilišta te iseljavanjima zbog nezaposlenosti i niskih plaća. K tome već slušamo najave potencijalno nove recesije i rezova – koje su sve glasnije s napredovanjem globalne pandemije koronavirusa – kao stalne egzistencijalne prijetnje onima s

najmanjim i uopće nižim nadnicama. U tom smislu knjiga upozorava na kontinuitet prekarnih uvjeta u koje kapitalizam stavlja rad i radnike.

Iz toga razloga rezultat čitanja ove tematski sadržajne i problemski bogate knjige je s jedne strane u uviđanju istraživačke potrebe za obrađivanjem povijesti i drugih tvornica u tranziciji – s fokusom ne samo na radništvo nego i na rad – u Hrvatskoj i Jugoslaviji, i to ne samo najpoznatijih poput Željezare Sisak nego i onih sada već prilično zaboravljenih. S druge strane knjiga uvjerljivo svjedoči zašto je potreban stručni i društveni angažman upravo na socijalne teme.

Branimir Janković